

ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 2, 2025

REDAKSIYA HEYƏTİ

1. **Orucov Vidadi (BAŞ REDAKTOR)**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
2. **Əliyev Ayəddin (APARICI REDAKTOR)**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
3. **Ağazadə Yədulla**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
4. **Bədəlov Əlixan**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
5. **Əfəndiyeva Aytəkin**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
6. **Əhməd Vüqar**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
7. **Əliyev Bəxtiyar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
8. **Əliyeva Gülbəniz**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
9. **Əlizadə Hikmət**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
10. **İskəndərov Anar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
11. **Kafkasiyalı Ali**
Atatürk Universiteti, Erzurum, Türkiyə
12. **Kazımov Kamran**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
13. **Qasımlı Məhərrəm**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
14. **Qasımlı Musa**
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
15. **Qorobets Lyudumilla**
Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti, Armavir, Rusiya
16. **Quliyev Akif**
AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
17. **Mahmudova Ceyran**
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
18. **Məmmədov Arif**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
19. **Muradov Rəşad**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
20. **Nikitenko Zinaida**
Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, Moskva, Rusiya
21. **Pak Anna**
Rusiya Xalqlar Dostluğu Universiteti, Moskva, Rusiya
22. **Rzayev Fikrət**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
23. **Səbzəliyev Sifariz**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

24. Surova Darya Sergeevna

Daulet Serikbayev adına Şərqi Qazaxıstan Texniki Universiteti, Ust-Kamenogorsk, Qazaxıstan

25. Tahirli Abid

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

26. Tahirov İlham

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

27. Veduta Elena

Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti, Moskva, Rusiya

28. Zehir Cemal

Yıldız Texniki Universiteti, İstanbul, Türkiyə

29. Zhangorazova Zhansurat Sultanovna

Kabardin-Balkar Dövlət Aqrar Universiteti, Nalçik, Rusiya

EDITORIAL BOARD

1. **Orudjov Vidadi (EDITOR IN-CHIEF)**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
2. **Aliyev Ayeddin (MANAGING EDITOR)**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
3. **Agazade Yadulla**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
4. **Badalov Alikhan**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
5. **Afandiyeva Aytekin**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
6. **Ahmed Vugar**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
7. **Aliyev Bakhtiyar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
8. **Aliyeva Gulbaniz**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
9. **Alizade Hikmet**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
10. **Iskandarov Anar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
11. **Muradov Rashad**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
12. **Kafkasiyali Ali**
Ataturk University, Erzurum, Turkey
13. **Kazimov Kamran**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
14. **Gasimli Maharram**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
15. **Gasimli Musa**
ANAS Institute of Caucasus Studies, Baku, Azerbaijan
16. **Gorobets Lyudumila**
Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia
17. **Guliyev Akif**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
18. **Mahmudova Jeyran**
Azerbaijan State University of Culture and Arts, Baku, Azerbaijan
19. **Mammadov Arif**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
20. **Nikitenko Zinaida**
Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
21. **Pak Anna**
Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia
22. **Rzayev Fikret**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
23. **Sabzaliyev Sifariz**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

24. Surova Darya Sergeevna

Daulet Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

25. Tahirli Abid

ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

26. Tahirov İlham

ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi, Baku, Azerbaijan

27. Veduta Elena

Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

28. Zehir Cemal

Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey

29. Zhangorazova Zhansurat Sultanovna

Kabardino-Balkarian State Agrarian University, Nalchik, Russia

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Aysel Səfərova	
Müstəmləkəçiliyin ingilis dilinin yayılmasına və dəyişməsinə təsiri	7
2. Esmira İsmayılova	
Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqində Abid Tahirli mərhələsi.....	14
3. Maya Muradova	
“Qoca və dəniz” əsərində frazeoloji çalarlılıq və dərinlik: Ernest Heminqueyin sözlərlə yaratdığı səssiz mübarizə.....	22
4. Nərmin Məmmədova	
Mirzə İsmayıl Qasirin satira yaradıcılığı: Maarifçi baxış və tənqidi estetika.....	29
5. Elnarə Putayeva	
Q. Hofstedenin mədəniyyət parametrləri nəzəriyyəsinə dair.....	34
6. Şahismayıl İsmayılov	
Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mədəni iqtisadi əlaqələrin mühüm aspektləri..	41
7. Yeqzar Cəfərli	
“Mələklər və iblislər” romanında üçbucaq zaman qavramı.....	48
8. Zaur Məmmədov	
Türk dünyasının mədəni həyatında Lənkəran.....	55

MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİN İNGİLİS DİLİNİN YAYILMASINA VƏ DƏYİŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Aysel Səfərova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: safarova.aysel@adu.az

ORCID: 0009-0007-9569-8956

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2005

Xülasə. Bu məqalə müstəmləkəçiliyin ingilis dilinə necə təsir etdiyini, onun yayılmasını, təkamülünü və yerli dillər və mədəniyyətlərlə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsini, eyni zamanda Britaniya İmperiyasından yaranan ingilis dilinin regional dildən qlobal “lingua francaya” çevrilərək bütün dünyada ünsiyyət, təhsil, siyasət, iqtisadiyyat, idman və ticarəti formalaşdırmış olmasını araşdırır. Bu məqalə Hind ingilis dili, Avstraliya ingilis dili, Sinqapur ingilis dili və Nigeriya ingilis dilinin tarixi və xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Məqalədə ingilis dilinin Avstraliya, Hindistan, Sinqapur, Nigeriya variantlarına xas olan nümunələr göstərilmişdir. Bu məqalədən çıxan bir nəticə ondan ibarətdir ki, ingilis dili bütün dünyada qalmağa davam edəcək və ingilis dilinin Avstraliya, Hindistan, Sinqapur, Nigeriya və digər variantlarının funksional diapazonu, əhəmiyyəti və tanınması bundan sonra da genişlənəcək. Müəllif bu gün ingilis dilinin üstünlük təşkil etməkdə davam etdiyi bir dövrdə onun qlobal rolunun yerli dillərin və mədəniyyətlərin zəngin irslərinin qorunması ilə balanslaşdırmağın çox vacib olduğunu vurğulayır.

Açar sözlər: müstəmləkəçilik, qarşılıqlı əlaqə, dil müxtəlifliyi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, ekstralingvistik amillər

Giriş

Müstəmləkəçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda diqqət dünyanın bir çox regionlarının və xalqlarının iqtisadi istismarına və həddindən artıq gücdən istifadə etməyinə yönəlmişdir. Bu məsələlər, şübhəsiz ki, böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, müstəmləkə idarəçiliyi ilə əlaqəli olan mədəni, xüsusən də dil və diskursiv təcrübələri başa düşmək eyni dərəcədə vacibdir. Bu təcrübələr dillərə və mədəniyyətlərə, o cümlədən müstəmləkə genişlənməsi nəticəsində yaranmış mədəni və lingvistik formalara aşağı nüfuz qazandırmaqda, müstəmləkəçinin dili və mədəniyyətinin üstünlüyünü bərqərar etməkdə mühüm rol oynamışdır. Başqa bir ölkə üzərində tam və ya qismən siyasi nəzarət əldə etmək, onu köçkünlərlə zəbt etmək və iqtisadi cəhətdən istismar etmək siyasəti və ya praktikası olaraq təyin olunan müstəmləkəçilik qlobal cəmiyyətlərə dərin və davamlı təsirlər göstərmişdir. Müstəmləkəçiliyin ən mühüm mədəni irslərindən biri ingilis dilinin geniş yayılmasıdır. Britaniya İmperiyasından yaranan ingilis dili regional dildən qlobal lingua francaya çevrilərək bütün dünyada ünsiyyət, təhsil və ticarəti formalaşdırmışdır.

Müstəmləkəçiliyin ingilis dilinə təsiri

Britaniya İmperiyasının 16-cı əsrdən 20-ci əsrə qədər genişlənməsi ingilis dilinin bütün qitələrdə yayılmasında mühüm rol oynadı. Öz zirvəsində Britaniya İmperiyası Şimali Amerika, Karib dənizi, Afrika, Asiya və Okeaniya da daxil olmaqla, bütün qitələrdə məskunlaşdırılmış əraziləri əhatə edirdi. Bu geniş əhatə dairəsi müxtəlif əhali qruplarına ingilis dilinin tətbiqini asanlaşdırdı, əksər hallarda inzibati, təhsil və kommersiya kontekstlərində yerli dilləri əvəz etdi. Bir çox koloniyalarda ingilis dili idarəetmə, hüquq və təhsil dilinə çevrildi. Missionerlər və müstəmləkə idarəçiləri sosial mobillik və modernləşməyə aparan yollar kimi savadlılığı və ingilis dili biliyini təşviq edən ingilisdilli məktəblər və institutlar yaratdılar. Nəticə etibarilə ingilis dili təkcə müstəmləkə hökmdarları tərəfindən deyil, həm də yerli elitələr və zaman keçdikcə əhalinin daha geniş təbəqələri tərəfindən qəbul olunmağa başladı [5, s.5-6].

Müstəmləkə dövründə ingilis və yerli dillər arasında qarşılıqlı əlaqə əhəmiyyətli dil mübadiləsinə səbəb oldu. İngilis dili müstəmləkə bölgələrindən çoxlu sözlər qəbul etdi, lüğətini zənginləşdirdi və mədəni mübadilələri əks etdirdi. Məsələn: Cənubi Asiyadan: “shampoo (şampun)”, “bungalow (bunqalo)” və “pajamas (pajama)” kimi sözlər ingilis dilinə Cənubi Asiya dillərindən daxil olmuşdur. Qərbi Afrikadan: “banana (banan)”, “gumbo (qumbo – bitki növü)” və “juju (marixuana)” kimi terminlər Afrika dillərindən daxil edilmişdir. Amerikadan: “canoe (kanoe)”, “hurricane (qasırğa)” və “chocolate (şokolad)” kimi sözlərin mənşəyi Amerikanın yerli

dillərindən götürülmüşdür [6]. Bununla yanaşı, ingilis dili də yerli dillərə təsir etdi, tez-tez əvvəllər mövcud olmayan yeni anlayışlar, texnologiyalar və terminologiyalar təqdim etdi. Bu iki istiqamətli mübadilə qlobal miqyasda bir çox dillərin dinamik təkamülünə töhfə vermişdi.

Müstəmləkəçilik ingilis dilinin standartlaşdırılmasına töhfə verdi, orfoqrafiya, qrammatika və istifadədə qlobal miqyasda davam edən normalar yaratdı. Britaniya müstəmləkə administrasiyası tez-tez standartlaşdırılmış ingilis dilini rəsmi şəraitdə, təhsildə və mediada tətbiq edərək vahidliyi təşviq edirdi [3, s.2].

Müstəmləkəçilik dövründə ingilis dilinin yayılması yerli dillərə və mədəniyyətlərə dərin təsir göstərmişdir. Bir çox hallarda ingilis dili rəsmi domenlərdə, təhsildə və mediada yerli dilləri əvəz etdi, bu da dilin dəyişməsinə və bəzi hallarda dilin təhlükə altına düşməsinə və ya yox olmasına səbəb oldu. İngilis dilinin üstünlüyü çox vaxt doğma dilləri təcrid edib, onların ictimai həyatda istifadəsini və nəsillər arası ötürülməsini azaldı [2, s.47]. Mədəni olaraq ingilis dili müasirlik, tərəqqi və iqtisadi imkanlarla əlaqələndirildi və onun qəbulunu stimullaşdırdı. Bu, qlobal diskursa və resurslara çıxışı asanlaşdırsa da, bəzən yerli mədəni kimliklərin və ənənələrin aşınmasına gətirib çıxarırdı. Bununla belə, ingilis dili ilə qarşılıqlı əlaqə həm də bir çox post-müstəmləkə cəmiyyətlərində multikulturalizmi və hibrid şəxsiyyətləri inkişaf etdirərək mədəni mübadilə və qlobal ideyaların birləşdirilməsinə imkan yaratdı.

Müstəmləkəçilik irsi linqvistik imperializm və mədəni homogenləşmə də daxil olmaqla problemlər təqdim etsə də, dilin insan əlaqəsi vasitəsi kimi dinamik və uyğunlaşma xarakterini də vurğulayır. Müstəmləkəçiliyin ingilis dilinə təsirini anlamaq müasir dil mənzərəmizi formalaşdıran tarixi qüvvələr haqqında dəyərli fikirlər verir və getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyada dil müxtəlifliyinin və mədəniyyətin qorunmasının təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Lakin ingilis dili müxtəlif bölgələrə yayıldıqca yerli kontekstlərə uyğunlaşmağa başladı və bu, fərqli dialektlərin və çeşidlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu gün biz ingilis dilinin çoxsaylı formalarını tanıyıraq, o cümlədən: Amerika ingiliscəsi (American English), Avstraliya ingiliscəsi (Australian English), Kanada ingiliscəsi (Canadian English), İrlandiya ingiliscəsi (Irland English) Hind ingiliscəsi (Indian English), Singapur ingiliscəsi (Singaporean English), Nigeriya ingiliscəsi (Nigerian English), və s [7]. Bu variasiyalar yerli dillərin və mədəniyyətlərin təsiri altında olan regional tələffüzləri, lüğəti və qrammatik strukturları əks etdirir. Regional uyğunlaşmalarla birlikdə standartlaşdırma ingilis dilinin qlobal dil kimi uyğunlaşma qabiliyyətini və dayanıqlığını vurğulayır.

İrlandiya adası siyasi cəhətdən iki hissəyə bölünmüşdür: İrlandiya Respublikası (Eyre) və Şimali İrlandiya. Bu hissələr Birləşmiş İngiltərə Krallığına daxildir.

İngilis dili İrlandiyaya ölkənin ilk işğalçıları - ingilislərlə birikdə XII əsrdə gəlmişdir. İngilis hökuməti irlandların adət və ənənələrinə hörmət etməyən, onların qədim mədəniyyətini məhv etməklə irlandların hər hansı milli şüur hissələrini amansızcasına əzmışlər.

Şimali İrlandiyada danışılan ingilis dili ingilis ədəbi dilindən fərqlənir və özünəməxsus əlamətlərə malikdir ki, bu da onu ingilis dilinin variantı (Irish English) hesab etməyə əsas verir. Bu xüsusiyyətlər, yəqin ona görə yaranmışdır ki, ingilis dilini qəbul edən irlandlar öz tələffüz vərdişlərini saxlamış və buradakı ingilis dili müvafiq olaraq, irland dilinin bir sıra fonetik xüsusiyyətlərini qazanmışdır. Bundan başqa, ingilis dilinə irland dilindən alınmış çoxlu sözlər, frazeoloji ifadələr, müxtəlif kalka formaları daxil olmuşdur.

İrlandiyadakı ingilis dilinə məxsus cəhətlər morfoloji sistemdə müşahidə olunur: bir sıra qaydalı fellərin keçmiş zamanı qaydasız fellər modelində yaranır: *to sleep - slep, to creep - crep, to catch - cotch, to gather - gother*. Digər qaydasız fellər ingilis ədəbi dilindən fərqlənən keçmiş zaman formaları yaradır: *to sit - sot (he sot down on the chair), to eat - ait, to see - seen (what you seen?)*. Were keçmiş zaman forması (xüsusilə cənubda) wor forması ilə əvəz oluna bilir (*we wor on the road*). 3-cü şəxsin təkində, indiki zamanda -s fel suffiksi irland ingilis dilində (əsasən,

şərqdə) bütün şəxslərdə fəli formalaşıdır bilir: *while I bees reading, my wife bees knitting*, yaxud *my father bees always at home in the morning*.

İngilis ədəbi dilində müvafiq olsa da, bəzi irland sözləri ingilis dilinə keçmiş və hətta oradakı bir sıra sözləri də sıxışdırmışdır: *gob* - ağız (iri.gob); *gra*, *grah*- məhəbbət (irl.gradh). *grawvar* -sevən, sevilən (irl.gradhmhar); *loy* - bel, kürək, mearacaun - üskük (iri. mearacan - barmaq); *to suig* - bıçaqla kəsmə.

İrland dilindən alınmış bir sıra sözlər öz mənşəyinə görə də maraqlıdır, məsələn, *blarney* sözü (yaltaqlıq) İrlandiyadakı qəsrin adından gəlmişdir. Bu qəsrə, qədim inama görə, belə bir daş varmış ki, onu öpəndə yaltaqlıq bacarığı yaranırmış [10].

Beləliklə, İrlandiyada ingilis dili tələffüzdə, leksik və qrammatik sahədə özünə məxsus əlamətlərə malikdir ki, bu da həmin dili ingilis dilinin variantı - Irish English hesab etməyə imkan verir.

Yeni yaranan və qarbləşmiş təhsil sisteminin bir hissəsi kimi rəsmi tətbiqindən bəri 200 ildən az müddət ərzində İngilis dili Hindistan xalqının dünya ilə və çox vaxt bir-biri ilə ünsiyyət qurduğu bir vasitəyə çevrildi [4, s.6]. Britaniya ilə Hindistan arasındakı əlaqə köhnədir. İngilislər əvvəlcə varlı bir ölkədə biznes imkanları axtarmağa başladılar. Sonralar ittifaqlar, döyüşlər və müqavilələr vasitəsilə müxtəlif bölgələrə nəzarəti ələ keçirdilər. Təhsil səyləri ayrı-ayrı məktəblərin yaradılması ilə başladı və formal siyasətlərin həyata keçirilməsinə doğru irəlilədi. İngilis dili həmişə çoxlu maddi tərəqqi və onunla əlaqəli nüfuzu olan arzulu bir dil olmuşdur.

İngilis dili Hindistanda mövcudluğu dövründə yerli dillərin təsiri ilə bir sıra dəyişikliyə uğramışdır, çünki müxtəlif dillərdə danışan əhali ilə ingilislər arasında bu dil, başlıca olaraq, şifahi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur, buna görə də ən çox dəyişikliyə uğrayan ingilis danışiq dili olmuşdur.

Hindistanda müəyyən ingilis - hind leksikası formalaşmışdır. Bu leksika müxtəlif hind dillərindən alınmış sözlərin, kalkaların, ingilis dilinin materialı əsasında yaranmış ifadələrin hesabına zənginləşmişdir.

Hindistanda ingilislər hind xalqının həyatı üçün səciyyəvi olan əşya və hadisələrlə, həmçinin onlar üçün yeni sayılan bitki və heyvan aləmi ilə rastlaşmışlar. Yeni anlayışları adlandırmaq üçün ingilis dilində söz olmadığı üçün belə leksik vahidlər hind dillərindən mənimsənilmişdir. Bir sıra alınma sözlər ingilis ədəbi dilinə daxil olmuş, sonra isə bu leksik vahidlər digər Avropa dillərinə keçmiş, yəni beynəlmiləl xarakter almış, digərlərindən isə Hindistanda gündəlik dil ünsiyyətində istifadə edilmişdir. Məs: *sahib* - sahib (Avropalılara hörmət məqamında müraciət); *mem* - sahib - avropalı qadına müraciət, *maharajah* - *maharaja* (hindidə: maha- böyük, rajah - şah); *nabob* - Hindistanda varlanmış avropalı (urduda: naw-wab - idarəedən); *rupee* - rupi (hindidə: rupiyah); *anna* - anna (1/16 rupi hindidə: anah); *lakh* - yüz min rupi (hindidən); *bungalow* - bunqalo (eyvanlı ev); *khaki*- xaki (urduda: khaki-tozlu); *pyjamas* - pijama (urdudan) və s.

Hind ingiliscəsində ingilis dilinin digər növlərində görülən sözlərdən fərqlənən iki əsas söz növünü nəzərdən keçirək: 1) hind dillərindən alınan sözlər. əsələn: *biryani* – a highly-spiced Indian dish made of meat or vegetables cooked with rice, saffron; *gosht* – red meat; beef, lamb, mutton, or goat; *karma* – the sum of a person’s actions, esp. intentional actions, in this and previous states of existence, regarded as determining that person’s fate in future states of existence; *kumkum* – a red powder used ceremonially, and by Hindu women to make a small distinctive spot on the forehead; the spot so made və s. 2) fiksasiya və birləşmə prosesləri vasitəsilə yeni konstruksiyalar. Məsələn: *lunch home* – a small restaurant or other eatery; *speed breaker* – a ridge set in a road surface to encourage drivers to reduce their speed; a speed bump; *shuttler* – a badminton player və s [7].

Bəzi ingilis söz və söz birləşmələri mənə dəyişikliyinə uğrayaraq ingilis dilinin hind-ingilis variantında yeni semantika qazanmışdır. Məs: *boy* - istənilən yaşda şəxsi xidmətçi, *grass-widow* - ərəsiz ana, *guinea pigs* - dənizçilərin ləqəbi, *hopper* - düyü peçenyəsi, *outcry* - auksion və s.

Hindistanda ingilis dilinin hind-ingilis variantı ilə yanaşı, xüsusi danışiq nitqini də göstərmək olar ki, bunlar yerli əhali ilə ingilislər, yaxud ingilis dilini bilən müsafirlər arasında ünsiyyət rolunu oynayır. Belə danışiq növü Baboo English adlanır. Baboo sözü hindu dilində möhtərəm, hörmətli müraciət məqamında işlədilir. Bu söz ingilis dilinə “hind gentlemen” mənasında daxil olmuşdur.

Baboo English ifadəsinin səciyyəvi cəhətləri bunlardır: doğma dilin təsiri ilə ingilis sözlərinin xüsusi şəkildə tələffüzü, ingilis və hind leksikasının qarışması, slenq sözlərin işlədilməsi, həmçinin xüsusi cümlə konstruksiyalarından istifadə edilməsi və gələcək zamanın ifadəsində qrammatik zaman formasının yoxluğu. Məsələn, *Woman she finish thin me speak?* cümləsi ingilis ədəbi dilindəki *Has she done what I told?* cümləsinə uyğundur. Eləcə də *What man you give him sick?* cümləsi ingilis ədəbi dilindəki *To whom did you give the stick?* cümləsinə uyğun gəlir. Bir sıra hallarda Baboo English yazılı formada qəbul edir.

Avstraliya ingiliscəsi Avstraliya xalqının ədəbi dilində Avstralizmlərin yeri və rolu təhlil edilərək, leksik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək olar. Avstraliya variantının inkişafının ilk mərhələsi Britaniyalıların köçü ilə başlamış və dilə fərqli dialektlər gətirilmişdir. Bununla birgə almanlar, skandinavlar, italyanlar və digər xalqların da gətirdiyi sözlər bu dilə daxil edilmişdir. Eyni zamanda dilə yerli avstraliyalıların doğma sözləri də əlavə edilmişdir. Britaniyanın yoxsul və savadsız kütləsinin hesabına formalaşmış Avstraliya ingiliscəsi XI əsrin sonunda artıq leksik baxımdan Britaniya ingiliscəsindən xeyli fərqlənirdi. Avstraliya ingiliscəsinin yaranmasında təbiətin, ətraf-mühitin və xüsusilə də iqtisadiyyatın inkişafını qeyd etmək lazımdır. İctimai, mədəni, iqtisadi və təbii-coğrafi kimi ekstralingvistik amillərin təsiri nəticəsində iqtisadi terminlər meydana gəlmiş və formalaşmışdır. Avstraliya ünsiyyət zamanı geniş rast gəlinən slenqləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Gündəlik danışiq dilində istifadə olunan söz və ifadələrə göz yetirsək: arvo – afternoon, bloody oath – Yes! Or “That’s very true”, coldie – beer, daks – trousers, defo – definitely, G’day – hello, going off – busy, lots of people, rooted – tired or broken, runners – trainers, sneakers, stoked – happy, pleased, coppers – policemen, heaps – lots of, many, brekky – breakfast, brolly – umbrella, ripper – that’s fantastic, Barbie – barbecue, thongs – flip-flops, ta – thanks, servo – petrol/gas station, cabbie – taxi/cab driver, truckie – truck driver, sunnies – sunglasses, lippie – lipstick və s. [9]. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin Avstraliya variantı ilk Avstraliya nəslə tərəfindən ünsiyyət zamanı istifadə edilmiş sözlərin, dialektlərin və slenqlərin təkamülündən yaranmışdır.

Sinqapur ingilis dili Sinqapurda doğma olan ingilis dili növlərinin toplusudur. Sinqapurda ingilis dili iki əsas formada danışılır: qrammatik cəhətdən Britaniya ingiliscəsindən fərqlənməyən Sinqapur standart ingilis dili və daha yaxşı Singlish (Sinqapur dili) kimi tanınan Sinqapur danışiq ingilis dili. İstənilən sinqapurlu ilə danışın və “lahs”, “mahs” və “mehs” kimi sözlər sizi bir qədər sıxışdıracaq. Bu dil dünyanın hər yerində sinqapurlulara tanış olan ingilis dilinin danışiq forması olan Singlish adlanır. Onun xüsusiyyətləri unikaldır və Sinqapurun multikultural demoqrafik xüsusiyyətlərini vurğulayır. Sinqapur kosmopolit bir irq qaynağıdır. Çindən, Malay arxipelaqından və Hindistandan gələn mühacirlərin nəslindən olan çinlilər, malaylar və hindlilər əhalinin əksəriyyətini təşkil edir. Standart ingilis dili ingilis müstəmləkə keçmişinə görə ölkədə danışılan dörd rəsmi dildən biridir. Digərləri, əlbəttə ki, Malay, Mandarin Çin və Tamil dilləridir. Singlish-in 5 unikal xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. 1) Sinqapurlular pragmatik hissəciklərdən çox istifadə edirlər. Singlish danışanlar söhbət tərəfdaşlarına zidd olmaq üçün cümlələrini “what – nə” ilə bitirə bilərlər. Məsələn: a. *Her dress is too short lah* (being assertive); b. *Take this away, hah?* (asking a question); c. *The first door to the left ah?* (indicating uncertainty); d. *Mary was the one who brought the food to you, mah?* (asking a question for clarity or confirmation) və s. 2) Sinqapurlular cümlələrin subyektlərini başqalarının nəticə çıxara bildiyi halda ifadə etmirlər. Bu vərdiş, əsasən, qısaldılmış Mandarin cümlələrindən qaynaqlanır. Məsələn: a. (You) *Go to airport*; b. (I) *Still got headache*; c. *Don’t want lah* və s. 3) Singlish dilində danışanlar tez-tez cümlələrdə “if” və ya “when” kimi bağlayıcıları aradan qaldırır. Standart ingilis dilində danışarkən isə bunlar

vacib hesab edilir. Məsələn: a. *You sit there, then where I sit?* (if); b. *Shout again, I go* (if); c. *I stand here, can hear also* (if) və s. 4) Singlish istifadəçilər cümlələrdən “to be” feilini çıxarırlar. Məsələn: a. *She scared.* (is); b. *Today, I going shopping* (am); c. *Your book there* (is) və s. 5) Singlish digər dillərdən, xüsusən Malay və Çin dillərindən sözlər götürür. Bu sözlərin xüsusi funksiyaları var. Məsələn: a. *Alamak* - a Malay word to indicate surprise e.g. “*Alamak! I already late!*”; b. *Sian* - a Chinese word that shows a speaker’s boredom e.g. “*This lecture is so sian.*”; c. *Susah* - a Malay word for “useless.” e.g. “*Fixing that spoilt car, susah lah*” və s. [8].

Qərbi Afrikadakı bir ölkə olan Nigeriya, təxminən 220 milyon nəfər əhalisi ilə dünyanın ən sıx qaradərili ölkəsidir. 1960-cı ilə qədər Britaniyanın keçmiş koloniyası olan Nigeriya ingilisdilli Qərbi Afrikalı (digərləri Qana, Qambiya, Liberiya, Sierra Leone və Kamerunun bir hissəsi) təşkil edən altı ölkədən biridir. Nigeriyalıların təxminən 53%-nin ingilis dilində danışdığı Nigeriya dünyanın ən böyük ingilisdilli ölkələrindən biridir. Nigeriyada ingilis dili digər üç yerli dillə birlikdə orta q rəsmi dildir: Hausa, İqbo və Yoruba [1, s.4]. Lakin bu, yalnız prinsipcə ona görədir ki, praktikada ingilis dili demək olar ki, bütün rəsmi kontekstlərdə, o cümlədən idarəetmə, təhsil, kütləvi informasiya vasitələri, hüquq məhkəmələri və s.-də yeganə rəsmi dil kimi istifadə olunur. Nigeriyada ingilis dilində danışanların böyük əksəriyyəti ondan ikinci dil kimi istifadə etsə də, hazırda Nigeriya ingiliscəsini birinci dil kimi danışan gənc nigeriyalıların sayı getdikcə artır. Nigeriya ingilis dili, Nigeriya standart ingilis dili kimi də tanınır və Nigeriyada danışılan ingilis dilinin müxtəlif bir növüdür. Bu dil Britaniya ingiliscəsinə əsaslanan ləhcə, etnik qrupların mədəniyyətlərinə xas olan anlayışları ifadə etmək zərurəti ilə əlaqədar olaraq Nigeriyanın doğma dillərindən müxtəlif alınma sözlər və birləşmələri ehtiva edir. Bir çox Nigeriya ingilis sözləri ölkənin flora və faunasından, yerli mətbəxindən, geyim mədəniyyətindən, ənənəvi festivallardan və adətlərdən, nəqliyyat vasitələrindən, siyasi mədəniyyətdən və s.-dən gəlir. Bəzi Nigeriya ingilis sözləri mövcud ingilis sözlərinin mənə dəyişikliyinə uğramış formalarıdır. Məsələn: “*severally*” Nigeriya ingiliscəsində “bir neçə dəfə; təkrar-təkrar” (on several occasions; repeatedly) mənasını verir; “*send-forth*” - “bir insanın gedişini qeyd etmək üçün bir şənlik və ya hadisə” (a celebration or event to mark a person’s departure; a send-off) mənasını verən isimdir; “*go-slow*” - a traffic jam – tıxac deməkdir; “*bogus*” – big – böyük mənasını bildirir; “*homely*” - well behaved – tərbiyəli mənasını bildirir; “*gist*” - to chat, tell or gossip – söhbət etmək, qeybət etmək deməkdir; “*chop*” - to eat – yemək mənasını ifadə edir, və s. Nigeriya ingilis dilində olan sözlərin bir çoxu yerli dillərdən alınmalardır. Məsələn: “*tokunbo*” - an imported second-hand product, esp. a car idxal edilmiş ikinci əl məhsulu, xüsusən də avtomobili ifadə edir; “*okirika*” - imported second-hand clothes – ikinci əl paltarların idxalına aid edilir; “*jara*” - something extra or a bonus, often given for free - əlavə, bonus deməkdir; “*wahala*” – trouble – çətinlik deməkdir; “*buka*” - a roadside restaurant or street stall – yol kənarında restoran mənasında istifadə edilir; “*odogwu*” - a person of great importance, strength, bravery or achievement – vacib, güclü, cəsur, nailiyyətləri bol olan insan mənasını bildirir; “*japa*” - the act of migrating out of Nigeria – Nigeriyadan köçüb getmək prosesinə aid edilir, və s. Nigeriya ingilis dili neologizmlərin yaranması ilə də xarakterizə olunur. Məsələn; “*next tomorrow*” - the day after tomorrow – birigün mənasını bildirir; “*been-to*” - someone who has travelled overseas – xarici ölkələrə səfər etmiş insan mənasını ifadə edir; “*ember months*” - the last four months of the year, i.e., September, October, November and December, considered together as a hectic period and when bad things often happen – ilin son 4 ayına şamil olunur; “*off-point*” - off-topic – mövzudan kənar deməkdir, və s. Nigeriya ingilis dilinin qrammatikası Nigeriyanın yerli dillərinin, xüsusən də əsas dillər hesab edilən Hausa, İqbo və Yoruba dillərinin qrammatikalarından əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir. Bu yerli dillər qrammatik cəhətdən sayılan və sayılmayan isimləri nadir hallarda fərqləndirirlər. Nigeriya ingilis dili, buna görə də sayılmayan isimlər sayılan isimlər kimi istifadə olunur. Məsələn: The teacher gave us some advices. Digər bir xüsusiyyət iki mübtədanın, iki əvəzliyin birlikdə istifadə edilməsidir. Məsələn: The man he is happy. This our country is great. Nigeriya ingiliscəsi

artiklların istifadəsinə görə də fərqlənir. Belə ki, müəyyənlik artiklın əvəzinə heç bir artikl işlədilmir. Məsələn: Majority of Ø students were late to Ø class [8].

İstifadə edilən mənbə və metodlar

Tədqiqat işində ingilis dilinə aid müxtəlif lüğətlərdən, leksikologiya və sosioloji dilçiliyə aid nəzəri tədqiqatlardan, müxtəlif regionlarda ingilis dilində yazılmış bədii və publisistik ədəbiyyatdan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Məqalə yazılarkən müqayisə, qarşılaşdırma və tərcümə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Müstəmləkəçilik siyasətləri keçmiş müstəmləkə ölkələrində dil və təhsil təcrübələrinə geniş, həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərmişdir. Müstəmləkə gücləri bir çox bölgələrin dil quruluşunu fəal şəkildə yenidən formalaşdırmışdılar və öz ehtiyaclarına aydın şəkildə uyğunlaşdırılmış dil sistemlərini tətbiq etmişdilər.

Müstəmləkəçilik ingilis dilini silinməz şəkildə formalaşdıraraq onu regional xalq dilindən global lingua francaya çevirdi. İngilis dilinin yayılması mədəniyyətlərarası ünsiyyəti, iqtisadi inkişafı və global biliyə çıxışı asanlaşdırdı. Nəticədə, ingilis dili bir çox dilçi və dil tədqiqatçıların motivasiya edən dünyanın ən dominant və ən güclü dilinə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Mr. Sameer Ahmad Dar, Dr. Roomiya Manzoor. (2017). Colonialism and its Impact on English Language International Research Journal of Commerce Arts and Science Volume 8 Issue 9, p. 45-52 .
2. National Geographic Society. Motivations for colonization. (2024). National Geographic Education, p.1-4.
3. Nse, Precious. The Spread of English to British Colonies (Six British Colonies Namely), (2025). p.1-6.
4. Vogue Industry English-speaking countries: The legacy of the former greatness of the British Empire, (2025). p.1-5.
5. Walid M Rihane British Colonialism and Its Linguistic Consequences. p.1-8.
6. Jha, Ameet. "The Impact of Colonialism on the English Language". Medium, <https://medium.com/@jha.ameet/the-impact-of-colonialism-on-the-english-languagecb277c717aa3>
7. Introduction to Indian English, Oxford English Dictionary, <https://www.oed.com/discover/introduction-to-indian-english/?tl=true>
8. 5 Unique Features of Singlish, Eton Institute Blog, <https://etoninstitute.com/blog/5-unique-features-singlish/>
9. Australian English, Study Smarter <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/english/global-english/australian-english/>
10. Blarney, Oxford English Dictionary, https://www.oed.com/dictionary/blarney_n

THE IMPACT OF COLONIALISM ON THE SPREAD AND CHANGE OF THE ENGLISH LANGUAGE

Aysel Safarova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

This article examines how colonialism has affected the English language, its spread, evolution and complex interactions with indigenous languages and cultures, and how the English language, which emerged from the British Empire, has transformed from a regional language into a global “lingua franca” that has shaped communication, education, politics, economics, sports and trade around the world. This article discusses the history and characteristics of Indian English, Australian English, Singaporean English and Nigerian English. The article provides examples specific to the Australian, Indian, Singaporean and Nigerian varieties of English. One

conclusion from this article is that English will continue to exist around the world, and the functional range, importance and recognition of the Australian, Indian, Singaporean, Nigerian and other varieties of English will continue to expand. The author emphasizes that in an era where English continues to dominate today, it is crucial to balance its global role with the preservation of the rich heritage of indigenous languages and cultures

Keywords: colonialism, interaction, language diversity, intercultural communication, extralinguistic factors

ВЛИЯНИЕ КОЛОНИАЛИЗМА НА РАСПРОСТРАНЕНИЕ И ИЗМЕНЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Айсель Сафарова

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

В этой статье рассматривается, как колониализм повлиял на английский язык, его распространение, эволюцию и сложные взаимодействия с языками и культурами коренных народов, а также то, как английский язык, возникший в Британской империи, превратился из регионального языка в глобальный “лингва франка”, формируя коммуникацию, образование, политику, экономику, спорт и торговлю по всему миру. В статье рассматриваются история и особенности индийского английского языка, австралийского английского языка, сингапурского английского языка и нигерийского английского языка. В статье приведены примеры, характерные для австралийского, индийского, сингапурского и нигерийского вариантов английского языка. Один из выводов этой статьи заключается в том, что английский язык продолжит свое распространение во всем мире, а функциональный диапазон, важность и признание австралийского, индийского, сингапурского, нигерийского и других вариантов английского языка будут продолжать расширяться. Автор подчеркивает, что в эпоху, когда английский язык продолжает доминировать, крайне важно сбалансировать его глобальную роль с сохранением богатого наследия местных языков и культур.

Ключевые слова: колониализм, взаимодействие, языковое разнообразие, межкультурная коммуникация, экстралингвистические факторы

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT BƏDİİ, SƏNƏDLİ İRSİNİN TƏDQIQINDƏ ABİD TAHİRLİ MƏRHƏLƏSİ

Esmira İsmayılova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: esmira.ans@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1342-975X

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2010

Xülasə. “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqində Abid Tahirli mərhələsi” məqaləsində filologiya elmləri doktoru, professor Abid Tahirlinin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, həmçinin mühacirət mətbuatının araşdırılması istiqamətindəki elmi fəaliyyətindən, apardığı çoxşaxəli araşdırmalardan söz açılır. Qeyd edək ki, prof. Abid Tahirli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühacirət ədəbiyyatının və mətbuatının əsas tədqiqatçılarından sayılır və ədəbiyyatşünas alim 70 illik ömürünün 40 ilini bu istiqamətdə elmi axtarıslara həsr edib. Repressiya illərinin cəmiyyətdən qopartdığı söz-sənət adamlarını yenidən üzə çıxarmağa, onların elmi, bədii, ictimai-siyasi fəaliyyətlərini geniş ictimaiyyətə təqdim etməyə nail olmaqla Abid Tahirli Azərbaycan mühacirət mətbuatının salnaməsini yarada bilib.

Tədqiqat işində Abid Tahirlinin mühacirət ədəbiyyatı və mətbuatının tədqiqi ilə bağlı bu günə kimi qələmə aldığı 19 kitab və onlarla məqaləsindən istifadə edilmiş, sözügedən elmi mənbələrə istinadlar verilmişdir. Məqalədə müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elmində mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi ilə bağlı tanınmış digər ədəbiyyatşünas alimlərin, yazıçıların fikirlərinə də yer verilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən çətin və araşdırılmaya daha çox ehtiyac duyulan mühacirət dövründən bəhs etmək, elmi fəaliyyəti sırf bu dövrlə bağlı olan prof. Abid Tahirlinin bu istiqamətdəki elmi yaradıcılığını nəzərdən keçirmək, alimin qələmə aldığı elmi-publisistik, bədii, nəzəri irsin elmi və tərbiyəvi məziyyətlərini, əhəmiyyətini önə çıxartmaqdır.

Araşdırmada prof. Abid Tahirlinin kitab, monoqrafiya və məqalələrinin təhlili əsasında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının hazırkı mənzərəsini canlandırmağa çalışmış, yeri gəldikcə bu ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələrindən söz açmış, onların yaradıcılığından nümunələr vermişik. Konkret elmi mənbələrə istinadən yazılmış bu tədqiqat işindən ədəbiyyatşünas alimlər, tələbə və magistrantlar, mühacirət ədəbiyyatını öyrənmək istəyən oxucular və s. bəhrələyə bilərlər.

Açar sözlər: Abid Tahirli, mühacirət ədəbiyyatı, repressiya dövrü, millilik, müasirlik, vətən həsrəti, azadlıq ideyaları

Giriş

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Abid Tahirli bu gün ədəbiyyatşünaslıq elmində mühacirət dövrü ədəbiyyatının və mətbuatının əsas tədqiqatçılarından biri hesab olunur. A. Tahirli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində bu istiqamət üzrə ixtisaslaşan az sayda alimlərdəndir. Qeyd edək ki, prof. Abid Tahirlinin ədəbiyyatımızın bu sahəsinin tədqiqi ilə məşğul olması iş fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Xatırladaq ki, Abid müəllim 1982-1987-ci illərdə Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin xaricdəki həmvətənlər üçün nəşr etdiyi “Vətənin səsi” adlı qəzetdə müxbir, 1988-ci ildən Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Əlaqələr Cəmiyyəti - “Vətən” Cəmiyyətinin orqanı olan “Odlar yurdu” qəzetində əvvəlcə müxbir, məsul katib, redaktor müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1992-1993-cü illərdə Cəmiyyətin Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. Bu vəzifələrdə çalışması Abid Tahirliyə vətəndən kənarda yaşayan soydaşlarımızın həyat və fəaliyyətini yaxından öyrənməyə, arxivlərlə tanış olmağa, konkret arxiv sənədlərinə və mühacirətdə yaşamış mücahidlərin hazırda həyatda olan yaxınlarına istinadən ədəbiyyatımızın mühacirət dövrünü işıqlandırmağa imkan vermişdir. A. Tahirlinin publisistik və elmi fəaliyyəti demək olar ki, bütünlüklə tariximizin mühacirət dövrü ədəbiyyat və mətbuatını araşdırmağa həsr olunmuşdur.

Abid Tahirli 1997-ci ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətəqədərki dövr)” mövzusunda namizədlik, 2006-cı ildə Bakı Dövlət Universitetində “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika

(1921-1991-ci illər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. Prof. Abid Tahirlinin biri Türkiyədə olmaqla mühacirət ədəbiyyatının tədqiqinə dair 19 kitabı işıq üzü görmüşdür. Mühacirət tariximizin daha bir ünlü siması olan Nağı Şeyxzamanlının həyat və yaradıcılığından bəhs edən və “Mühacir ədiblərin imzaları” adlı yeni monoqrafiyaları da çapa hazırlanır və bu yaxınlarda oxucuların ixtiyarına veriləcək. Prof. Abid Tahirlinin elmi fəaliyyəti və tədqiqatları haqqında respublika və xarici ölkə nəşrlərində 200-dək məqalənin dərc edilməsi onun mühacirətşünas alim kimi, həm ölkəmizdə, həm də xaricdə tanınmasından, söz və nüfuz sahibi olmasından xəbər verir.

Tədqiqatın mənbəyi və metodları

Tədqiqat işinin obyektini mühacirətşünas alim Abid Tahirlinin bu sahədə müxtəlif illərdə apardığı elmi araşdırmalar təşkil edir. Məqalədə prof. Abid Tahirlinin mühacirət ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş 19 kitabından, dövrü mətbuatda dərc edilmiş məqalələrindən yeri gəldikcə istifadə edilmiş, istinadlar verilmişdir. Tədqiqatın əhatəli, dolğun olması üçün digər ədəbiyyatşünas alimlərin mövzu ilə bağlı araşdırmalarına da müraciət olunmuş, onların prof. A. Tahirlinin bu istiqamətdəki elmi fəaliyyəti ilə bağlı fikirlərindən sitatlar verilmişdir.

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqində Abid Tahirli mərhələsi” məqaləsi tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılmış, tədqiqatın predmet və obyektini kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait araşdırma zamanı nəzərə alınmış, müqayisəli paralellər aparılmaqla mövzuya aydınlıq gətirilmişdir. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyi üçün yeri gəldikcə, müqayisəli metoddan da istifadə olunmuşdur. Həmçinin tədqiqatla əlaqəli fakt və materialların sintezi və analizi aparılmış, problemə kompleks yanaşma və fərqli baxış bucağından nəzər salınmaqla ümumi nəticələrə gəlinmiş, ümumiləşdirmə metodundan istifadə etməklə elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat işi

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühacirət dövrünün araşdırılmasına XX əsrin 80-ci illərindən başlanılıb. Həmin illərdə daha demokratik xəttə xidmət edən bəzi mətbu orqanlarda ayrı-ayrı məqalələr nəşr olunub. Bu dövrdə sistemli şəkildə yazılmış elmi tədqiqat işlərinə və monoqrafiyalara rast gəlinmir. Keçmiş ittifaq dövründə mövcud olmuş ideoloji-siyasi yasaqlar siyasi mühacirətinin zəngin ədəbi-elmi irsini araşdırmağa imkan verməmişdir. 1991-ci ildə ölkəmiz öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatşünaslıq elmində də canlanma yarandı. Xüsusən onun bir qolu olan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması istiqamətində işlərə start verildi. Amma həmin vaxt ölkədə yaşanan ictimai-siyasi, iqtisadi böhran bu istiqamətdə işlərin təşkilinə mənfi təsirini göstərüb. “1991-ci il aprel 1-dən 6-dək Azərbaycan EA (indiki AMEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, “Vətən” Cəmiyyətinin, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Qurumunun və Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Bakıda birgə təşkil etdikləri “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” Beynəlxalq elmi simpoziumu bu istiqamətdə araşdırmalara müəyyən təkan verdi. Simpoziumda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və ədəbi-elmi fikrinin bir sıra görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlı məruzələr oxundu, müzakirələr keçirildi. Əsasən tanıtma xarakteri daşıyan həmin məruzələr ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinin bu mövzuya yönəldilməsi, sözügedən istiqamətdə araşdırmaların aktuallığının və zəruriliyinin əsaslandırılması baxımından dövrü üçün olduqca əhəmiyyətli idi” [1].

Mühacirət ədəbiyyatının və 150 illik şərəfli tarixə malik Azərbaycan milli mətbuatının ən az öyrənilmiş sahəsi olan mühacirət mətbuatının öyrənilməsinə də məhz o illərdən başlanıldı. Unutmaq olmaz ki, milli mətbuatımızın mühacirət tarixinin sistemli öyrənilməsi istər jurnalistika, istərsə də tarix baxımından olduqca vacib addım idi. Ötən XX əsrin sonlarından bir çox ədəbiyyatşünas və tarixçi alimlər paralel olaraq Azərbaycan mühacirət irsinin tədqiqi istiqamətində axtarışlar aparmışlar. Məhz onların gərgin zəhməti sayəsində qısa

zaman ərzində onlarla sanballı elmi tədqiqat işləri ortaya qoyuldu. Xalq yazıçısı Elçin, Şamil Qurbanov, Vilayət Quliyev, Abid Tahirli, Nikpur Cabbarlı, Nəsiman Yaqublu, Vaqif Sultanlı, Bədirxan Əhmədli, Xaləddin İbrahimli və bir sıra digər tədqiqatçıların apardığı elmi araşdırmalar milli ədəbiyyatımızın və mətbuatımızın mühacirət qolunun tarix baxımından bədii salnaməsini yaratmağa imkan verdi.

Mühacirət problemlərinin sanballı tədqiqatçılarından olan tarixçi alim X.İbrahimli yazır: “Tək praktiki fəaliyyətdə deyil, nəzəri yaradıcılıqda da Azərbaycan mühacirəti öncüllərdən olmuşdur. Öz məzmun və keyfiyyətinə, eyni zamanda yazılan əsərlərin kəmiyyətinə, ümumi həcminə görə Azərbaycan mühacirətinin yaratdığı irsi Rusiya və Ukrayna mühacirətinin yaratdığı irs ilə müqayisə etmək olar” [4, s.282].

Ölkəmizdə mühacirətşünaslıq müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin son onilliklərində formalaşsa da, əslində Azərbaycan mühacirətinin öyrənilməsi tarixi XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayır. Ötən əsrin 80-ci illərində demokratik ruhlu mətbu orqanlarda mühacirət ədəbiyyatı, mətbuatı, publisistikası mövzusunda ayrı-ayrı məqalələrin dərc olunduğunu görürük. Sistemli şəkildə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmaması, monoqrafiyaların yazılmaması isə sovet rejiminin qoyduğu qadağalar, “Qlavlit” səddi, qorxusu ilə bağlı olmuşdur.

Xatırladaq ki, ədəbiyyatşünaslığımızda mühacirət dövrü ədəbiyyatının və mətbuatının sistemli, ardıcıl araşdırılmasına 2013-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsi yaradıldıqdan sonra başlanılıb. Həmin il institutun təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” mövzusunda ikinci beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. 2016-cı ildən “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” kitablar seriyasının nəşrinə başlanılıb, bu seriyadan 10-na yaxın kitab işıq üzü görüb və bu nəşrlərin ərsəyə gəlməsində Abid Tahirlinin də rolu olmuşdur.

Filologiya elmləri doktoru, prof. Abid Tahirlinin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, mühacirət mətbuatının araşdırılması istiqamətindəki elmi fəaliyyətindən, apardığı çoxşaxəli araşdırmalardan yazan alim və jurnalist həmkarların fikri bir nöqtədə tam üst-üstə düşür ki, A. Tahirli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühacirət qolunun və mətbuatının özülünü, təməlini qoyanlardandır, külüng çalanlarındandır, prof. Xeyrulla Məmmədovun təbirincə desək, “bu sahənin lokomotividir”.

Abid müəllimin elmi araşdırmaları ilə tanışlıqdan sonra tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, mühacirət həyatı yaşamış qələm və kəlam sahiblərini yenidən üzə çıxartmaq, onların elmi, bədii, ictimai-siyasi fəaliyyətlərini geniş ictimaiyyətə təqdim etmək üçün sözlə külüng çalan, illərini ölkəmizdəki və xaricdəki kitabxana, muzey və arxivlərdə keçirən Abid Tahirli Azərbaycan mühacirət mətbuatının salnaməsini yaradan ən ünlü elm xadimlərimizdəndir, tədqiq etdiyi sahənin öncüllərindəndir. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolunun tədqiqi, Azərbaycan mühacirət probleminin, o cümlədən mühacirət mətbuatı tarixinin araşdırılması, mühacirət mətbuatında publisistika problemlərinin öyrənilməsi, mühacirət mətbuatı biblioqrafiyasının hazırlanması və nəşri, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Abay Dağlı, Məhəmməd Altunbay, Əhməd Cəfəroğlu, Mir Yaqub Mirmehdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Süleyman Təkinər, Mustafa Türkəqul, Əbdülvahab Yurdsevər, Nağı bəy Şeyxzamanlı və başqa mühacir ədiblərin həyat və yaradıcılıqlarının, bədii-publisistik irsinin araşdırılmasında A. Tahirlinin böyük zəhməti olmuşdur. O, Ə. Ağaoğlunun Malta məktublarının, İsmayıl Saryalın “Bakı rüzgarı” romanının əslinin surətinin üzə çıxarılmasına nail olmuş, onları Milli Arxiv İdarəsinə təqdim etmişdir. İsmayıl bəy Qutqaşının həyat və yaradıcılığının yeni dəyərlər və tələblər baxımından öyrənilməsi, İsmayıl bəy Qaspiralının həyat və fəaliyyətinin tədqiqi, bədii, publisistik irsinin, təhsil sahəsindəki misilsiz xidmətlərinin araşdırılması, Azərbaycanda məktəb, təhsil və pedaqoji fikir tarixinin tədqiqi, Azərbaycan publisistikasının öyrənilməsi, klassik və müasir dövr ədəbiyyatına dair araşdırmalar, Azərbaycan mətbuatı tarixinə, o cümlədən Cənubi

Azərbaycan mətbuatına dair tədqiqlər Abid Tahirinin ədəbiyyatşünas alim kimi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini əks etdirən şəxələrdir.

“Mühacirət ədəbiyyatını, xüsusən bu ədəbiyyatın XX əsrin 30-60-cı illər dövrünü tədqiq etməyi əksər ədəbiyyatşünas alimlər iynə ilə gor qazmaq adlandırırlar. Səbəb də budur ki, həmin dövrdə mühacirət etmiş şair, nasir, publisistlərin yazılı irsi repressiya xofundan, stalinizmin vahiməsindən, demək olar ki, məhv edilib, arxivlərdəki az-çox mənbələri üzə çıxarmağa isə günün bu günündə də müəyyən maneələr yaradılır. Güman qalır qonşu Türkiyə Cümhuriyyətinin və bir çox Avropa ölkələrinin arxivlərinə ki, Abid Tahirli də elmi tədqiqatında ən çox bu mənbələrdən bəhrələnib” [6].

Prof. Abid Tahirli Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının cəfəkeş, yorulmaz tədqiqatçısıdır. Mühacirətşünas alimin hələlik nəşr olunmuş son tədqiqat işi olan “Abay Dağlının həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyasını Xalq yazıçısı Elçin alimin yeni yaradıcılıq uğuru adlandıraraq yazır: “Abid bu silsiləni belə bir ardıcılıqla davam etdirsə, elə bilirəm ki, ədəbi mühacirətşünaslığımızın mənzərəsi bütövlük, müfəssəllik baxımından qazanmış olar”. Elçinin qənaətinə görə monoqrafiyada “A. Tahirli işlədiyi mövzunun aktuallığını ciddi faktlar və ətraflı şərhlerle əsaslandırmış, tədqiqat predmetinin öyrənilmə tarixini diqqətlə izləmiş, araşdırmanın məqsəd və vəzifələrinə aydınlıq gətirmiş və arxiv sənədlərinə, ilkin mənbələrə effektiv şəkildə istinad etmişdir. Yaxşı cəhətdir ki, Abid bilavasitə A. Dağlının əsərlərinə əsaslanaraq, onun həyatından, ilk qələm təcrübələrindən, yaradıcılığının sonrakı mərhələlərindən ətraflı bəhs edir və bu yazının qələmə aldığı mövzuların, onun bədii dilinin və üslubunun, bir sözlə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin mahiyyətinə varır, A. Dağlının yaradıcılıq portretini yaratmağa nail olur” [2].

“Abay Dağlının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında qələmə aldığı “Dədə Qorqud” pyesini təhlil edərkən prof. Abid Tahirli əsərin milli-mənəvi, bəşəri dəyərlərinə xüsusi diqqət çəkir. Bu diqqəti müəllifin təhlil üçün seçdiyi şeir parçalarında da görmək mümkündür:

Yurdunu sevmirsə böyük hökmdar,
Bilməm ki, nasıl bir böyüklüyü var.
Başda olan kişi yol açmalıdır,
Ətrafa hər zaman nur saçmalıdır.
Yerdən kin saçarsa ətrafdakılar,
Düşməyə məhkumdur yüksəkdəkilər [7].

“Bir Qara dəniz var, suyunu içər, bir qara tale də həp bizi seçər” şərqisi ilə mühacirət ağrısını, Vətən həsrətini əsərlərinə köçürən Abay Dağlının həyat və yaradıcılığını son monoqrafiyasına tədqiqat mövzusu seçməklə prof. Abid Tahirli xeyirxah missiyasını davam etdirib, daha bir mühacirət yazarı Azərbaycan oxucusuna tanıdıb. Abid Tahirinin monoqrafiyası təkcə elmiliyinə, bədiiiliyinə görə əhəmiyyətli deyil, yurd həsrəti ilə qərbi ölkələrdə həyatdan kəçən el oğullarımızın tanınması istiqamətində atılmış növbəti bir addımdır, onlara sözlə qoyulmuş abidədir, milli yaddaşımızı oyaq saxlayan əəl zəngidir:

Yetər unutduğum kəndi adımlı,
Dilimi, ruhumu və əcdadımı.
Tarixlər dibindən gəlirkən adımlı...[7].

Ədəbiyyatşünas alimlərin fikrincə, “A.Tahirinin mühacirət mətbuatı və ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarında, məqalə və monoqrafiyalarında qələm sahiblərinə hörmət, ehtiram var, ancaq aludəçilik yoxdur, çünki söhbət tədqiq və təhlil obyektinə ciddi və obyektiv münasibətdən gedir” [10, s.5].

Abid Tahirli mühacirət dövrünün araşdırılmasını ədəbiyyatşünaslığın vacib qolu hesab edir: “Çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də mühacirət irsinin yaranmasını şərtləndirən amillərin, onun yaradıcılarının həyat və fəaliyyətinin, ədəbi, publisistik nümunələrin ideya, məzmun, sənətkarlıq problemlərinin müasir tələblər səviyyəsində araşdırılması, dəyərləndirilməsidir. İnkərolunmaz bir həqiqətdir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Almas İldırım, B.E. Ağaoğlu, Əmin Abid (Gültəkin), Məhəmməd Əli Rəsuloğlu, Məhəmməd Sadıq Aran, Məhəmməd Altunbay, Nağı Şeyxzamanlı, Əbdülvahab Yurdsevər, Əli Volkan, Müseyib Zəyəm, Alazan Baycan, Teymur Atəşli, Banin və başqa mühacirlərin irsi ümumazərbaycan ədəbi, milli-mənəvi, ictimai-siyasi, fəlsəfi, ideoloji sərvətinin dəyərli parçasıdır və bu xəzinə xalqın varlığını, onun həyat və təfəkkür tərzini, istək və ideallarını təsdiq edən, yaşadan, gələcək nəsillərə ötürən ən güclü mənbələrdəndir” [10, s.9-10].

Qeyd edək ki, prof. Abid Tahirli dövrü mətbuatda, sosial şəbəkələrdə, radio və televiziya da müntəzəm olaraq mühacirət ədəbiyyatının, mətbuatının araşdırılması ilə bağlı məqalələr yazır, çıxışlar, paylaşımlar edir. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin imzaları”, “Almas İldırım irsində “nerdə” sözünün fərqli yükü”, “Milli istiqlal mücadiləsi İsmayıl Saryalın “Bakı ruzigarı” romanında”, Mirzə Bala haqqında “Hürriyyət aşiqi mücahidin həmişəyaşar irsi”, Əziz Alpoudun həyat və yaradıcılığı barədə “İstiqlala inamın bədii-publisistik təəcəssümü”, “Vətən, millət və həsrət şairi - Kərim Yayıcı”, “Bəşəri” Banin ilə “şovinst” Buninin dueli”, “Nami faciəsi, yaxud qadının qütbətdə ölümü”, “Baninin taleyində və qələmində erməni vəhşiliyi”, “Nəsim bəy Yusifbəylinin qatili kimdir”, Teymur Atəşli poeziyası ilə bağlı “Mühacir şairin atəşli misraları”, “Yeddi gün Əhməd bəy Ağaoğlu irsinin izi ilə”, “Mötəbər mənbələr... Silinməyən izlər” və s. kimi çoxsaylı məqalələri prof. Abid Tahirlinin məhsuldar alim, yorulmaz tədqiqatçı olduğunu göstərir. “Akademik İsa Həbibbəyli “Abid Tahirli geniş mənada elmi-publisistik əsərləri ilə azərbaycançılıq ideyalarına ləyaqətlə və uğurla xidmət edən vətəndaş ziyalıdır”, prof. Rüstəm Kamal “Abid Tahirlinin özünəməxsus xatirə üslubu var. Bir-iki detalla portreti canlandırır bilir” deyir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Xeyrulla Məmmədov Abid Tahirlini tədqiq etdiyi sahənin “lokomotivi” sayır, prof. Məhərrəm Qasımlı onun elmi fəaliyyətini “bir mücadilə” adlandırır. Prof. İslam Qəribli “Abid Tahirli mühacirət dövrü ədəbiyyatımızı, publisistikamızı elmi müstəvidə təhlilə cəlb edən, elmə gətirən söz adamıdır, alimdir. O, ədəbiyyat tarximizin bu hissəsiniilmə-ilmə çözməkdədir” fikrindədir [5].

Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühacirət ədəbiyyatından söz düşəndə ilk əvvəl Abid Tahirli imzası xatırlanır. Mühacirətşünas alimin “Azərbaycan mühacirət mətbuatı” - I hissə (2002), “Azərbaycan mühacirət mətbuatı” - II hissə (2003) və “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika” (2005) kitabları mühacirət tariximizlə bağlı boşluğu dolduran maraqlı tədqiqat əsərləridir və ədəbiyyatımızın həmin istiqamətdə qızıl fondunu təşkil edir. Bu əsərlər günümüzdə Azərbaycan mühacirətinin həyat tərzini, təşəkkül tarixi, sosial tərkibi haqqında ən dəyərli mənbə rolunu oynayır” [4].

Ceyhun Hacıbəyli “Xalq xadiminin xatirəsi” məqaləsində yazır: “Cəmiyyətdə bir qisim adamlar var ki, onlar hay-küysüz, səsiz-səmirsiz iş görməklə, xalqa fayda verməklə məşğuldurlar. Onlar şan-şöhrət naminə yox, xalqın tərəqqisi, maariflənməsi üçün ömür-günlərini şama döndərirlər” [3]. Ədibin bu sözlərini prof. Abid Tahirliyə də aid etmək olar. “Azərbaycan ədəbi xəzinəsinin bir parçası olan mühacirət ədəbiyyatının-soydaşlarımızın xarici ölkələrdə yaratdığı ədəbi irsin, onun yaradıcılarının həyat və fəaliyyətinin müasir tələblər səviyyəsində araşdırılması, dəyərləndirilməsi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindəndir və böyük əhəmiyyət kəsb edir” [12, s.19].

Prof. Abid Tahirli mühacirət mətbuatı tarixindən yazarkən “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinə xüsusi yer ayırır. Mühacirət mətbuatı tarixində mühüm rol oynamış “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisi haqqında məlumat verən müəllif bildirir ki, jurnal ayda bir nömrə olmaqla

(1932-1934-cü illərdə 36, və 1954-cü ildə 1-37-ci sonuncu nömrə) İstanbulda 48 səhifə həcmində Azərbaycan dilində latın latın əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Jurnalın redaktoru prof. Əhməd Cəfəroğlu “Azərbaycan yurd bilgisi” nin birinci nömrəsində dərc etdirdiyi “ Bir neçə söz” adlı baş məqalədə yazırdı: “Jurnalın məqsədi və qayəsi yalnız mədəni sahədə tədqiqatlar aparmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda Azərbaycanı sevənlərə bu Vətəni tanıtmadır” [11, s.318].

Akademik İsa Həbibəyli Abid Tahirinin 60 illik yubileyinə həsr etdiyi “Mühacirətşünaslıqda böyük addımlar və ya Azərbaycançı mühacirətşünas” məqaləsində yazır: “Abid Tahirli ölkəmizdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk tədqiqatçılarından biridir. Bir tədqiqatçı kimi o, elmi mühitə “mühacirət ədəbiyyatı” anlayışı ilə eyni vaxtda gəlmişdir. Bəlkə belə demək daha doğru olar ki, Abid Tahirli çağdaş Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının əsas yaradıcılarından biridir. Bütün hallarda Abid Tahirli Azərbaycanda mühacirət ədəbiyyatı haqqında elmi təmsil edənlərin ön sıralarında gedir. Onun mühacirətşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti məhsuldar, ardıcıl və sistemlidir. O, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını, mühacirətdə yaranan ədəbiyyatşünaslıq irsimizi və mühacirət mətbuatını üzvi əlaqədə, birlikdə öyrənir Buna görə də onun tədqiqatları geniş mənada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı haqqında tam, bitkin, və ümumiləşmiş təsəvvür yarada bilir. Xüsusən, Abid Tahirinin Azərbaycan mühacirət mətbuatının tədqiqi sahəsindəki ardıcıl və sistemli fəaliyyəti mühacirətşünaslıqda xidmət adlandırılmağa layiqdir” [9, s.20-21].

Folklorşünas alim, filologiya elmləri doktoru, prof. Məhərrəm Qasımlı Abid Tahirini “İmzasının və sözünün sahibi” adlandırır, yaradıcılıq həvəsinə qibtə etdiyini gizlətmir: “Etiraf edirəm ki, A. Tahirinin tükənməyən axtarmaq, araşdırmaq, yazmaq ehtirası, həvəsi məni heyrləndirir. Bəzən mənə elə gəlir ki, o günün 24 saatını işləyir. Bu marağın, vurğunluğun səbəbini o, tədqiqat sahəsi ilə əlaqələndirir. Fikrimcə, nə vaxt yazılmağından asılı olmayaraq, əsər dəyərlidirsə, zamanın sınaqlarına dözsə, o, parlaqdır, solmazdır. Abid Tahirinin qələmi simalı, məsləkli qələmdir, o dünən də belə idi, bu gün də belədir, əminəm ki, sabah da belə olacaqdır. Ən başlıcası da elə budur” [9, s.39-40].

Prof. Abid Tahirli elmi, bədii-publisistik yaradıcılığını qoşa qanad kimi paralel aparır. Hər gün olmasa da, hər həftə ölkənin nüfuzlu mətbu orqanlarında dövrün ahəngini tutan publistik yazılarla, əxlaqi-didaktik, pedaqoji, ictimai-siyasi mövzularda yazılarla çıxış edir. “Qələmimin əlimdən düşəcəyi gün mən yoxam, başqa sözlə desəm, yaradanımdan ölümümdən sonra qələmimin əlimdən düşməsinə təmənna edirəm. 50 il mən qələmdən, qələm mənim əlimdən tutdu, bir-birimizə həyan, dayaq olduq. Bircə dəfə də olsa, bircə sətir, bircə cümlə də olsa əyri, yalan, şər, böhtan, iftira, anonim yazmadım, haqqa göz yumub haqsız müdafiə etmədim, ləyaqətlinin, layiqlinin ünvanına ən xoş, ən təzə, ən tərəvətli, ən saf, ən sərrast, ən səmimi sözləri söylədim, məddahlıq etmədim, doğrunu, düzü yazdım. Ən ağır, ən acı, çətin, dar günlərimdə, kədər, qəm, qüssə mənə hücum çəkəndə-babamı, valideynlərimi, bacımı itirəndə də qələmimə sığındım, onunla ovundum, sakitləşdim, onun köməyi ilə təsəlli, təskinlik tapdım, bədrəmədim, yıxılmadım. Ən xoş, ən sevincli günlərimi onunla bölüşdüm, onunla paylaşdım” [9, s.230].

Şair Məmməd İsmayıl ölməz söz sənəfi M. Şəhriyarın həyat və yaradıcılığını təhlil edərkən tədqiqatını bir fikirlə ümumiləşdirmişdi: “Millət fərdlərinin sayı ilə deyil, mərdlərinin sayı ilə tanınır”. Prof. A. Tahirli də millətinin elə mərd övladlarından biridir ki, fəaliyyəti, yaradıcılığı gələcək nəsillərə nümunə kimi nümunə göstərilə bilər. Onun elmi-publistik-bədii irsi xalqımızın milli sərvətidir. Abid Tahirinin 70 illik ömründə qazandığı sərvət bütün ömrü boyu sətir-sətir yazdığı elmi araşdırmalarıdır, min bir zəhmət bahasına ərsəyə gətirdiyi əsərləridir. O əsərləri ki, qəhrəmanlarının həyat və fəaliyyətlərində, həm də özünün fikir və düşüncələrini, duyğu və hisslərini əks etdirərək sözün, zamanın yaddaşına köçürə bilib. Yazdığı hər kitabda özünün də bir alim, publisist, müəllim, yaradıcı insan kimi portretini yaradıb Abid müəllim...

Nəticə

Tədqiqatımızın yekunu kimi onu deyə bilərik ki, Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının və mətbuatının araşdırılmasında prof. Abid Tahirinin rolu bənzərsizdir. Mühacirətşünas alimin araşdırmaları, kitabları, yüzlərlə elmi məqaləsi ədəbiyyatımızın və mətbuatımızın mühacirət dövrünü öyrənmək üçün dəyərli, mötəbər materiallardır, tutarlı mənbədir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simalarının həyatı, fəaliyyəti, tarixi xidmətləri, yazıb yaratdıqları dövrün ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hadisələri haqqında məlumat almaq istəyənlər, ədəbiyyatşünaslığımızın bu dövrünü araşdıranlar tutarlı, güvənli informasiya mənbəyi kimi A. Tahirinin əsərlərinə istinad edə bilərlər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində mühacirət dövrünün sistemli şəkildə öyrənilməsində prof. Abid Tahirinin yazdığı məqalə, kitab və monoqrafiyaların rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat

1. Cəbbarlı, N. (2018). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsi 5 ildə. Ədəbiyyat qəzeti.az.16 noyabr 2018-ci il.
<https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/2693-azerbaycan-muhaciret-edebiyatisobesi-5-ilde>
2. Əfəndiyev, E. (2025). Dolğun tədqiqat əsəri. Ədəbiyyat qəzeti.az. 13 iyun.
<https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/2693-azerbaycan-muhaciret-edebiyati-sobesi-5-ilde>
3. Hacıbəyli, C. (1914) . Xalq xadiminin xatirəsi, “Kaspi” qəzeti, 11 fevral, N.34.
4. İbrahimli, X. (1996). Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, “Elm”, 304 səh.
5. İsmayılova, E. (2023). Ürək yaman şeydir. Modern.az. 29 noyabr.
<https://modern.az/aktual/443633/urek-yaman-sheydir/>
6. İsmayılova, E. (2024). Belə yaşamağa dəyər, Abid müəllim. Modern. Az. 3 dekabr 2024-cü il. <https://modern.az/edebiyat/497489/bele-yashamagha-deyer-abid-muellim/>
7. İsmayılova, E. (2025) Mühacirət ədəbiyyatının tədqiqinə töhfə. “Xalq qəzeti”, 2 iyul, s.10
8. İsmayılova, E. (2025). Bir qara tale də həp bizi seçər. Modern.az. 20 iyun.
<https://modern.az/edebiyat/522366/bir-qara-tale-de-hep-bizi-secher/>
9. Tahirli, A. (2015). Biblioqrafik göstərici (1979-2015-ci illər). Bakı, “Elm və təhsil”, 240 səh.
10. Tahirli, A. (2025). Abay Dağlının həyat və yaradıcılığı. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 168 səh.
11. Tahirli, A. (2017). Mətbuat: Millətin dili, gücü və güzgüsü. Elm və təhsil nəşriyyatı, 696 səh.
12. Tahirli, A. (2023) Məhəmməd Altunbayın həyatı və yaradıcılığı. “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 136 səh.

THE ABID TAHIRLI STAGE IN THE STUDY OF AZERBAIJANI EMIGRANT LITERATURE

Esmira Ismaylova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article titled “The Abid Tahirli stage in the study of Azerbaijani Emigrant Literature” highlights the scholarly contributions of Doctor of Philology, Professor Abid Tahirli in researching Azerbaijani emigrant literature and the emigrant press. The article focuses on his wide-ranging academic work and investigations in this field. It is noted that Professor Abid Tahirli is regarded as one of the foremost researchers of emigrant literature and press in Azerbaijani literary studies, dedicating 40 years of his 70-year life to scientific exploration in this area. Through his efforts to rediscover and reintroduce the literary, scientific, and socio-political contributions of artists and

intellectuals silenced during the years of repression, Abid Tahirli has managed to document the chronicles of Azerbaijani emigrant press.

The research draws upon 19 books and dozens of articles authored by Abid Tahirli on the subject of emigrant literature and press, referencing these academic sources throughout. The article also includes the perspectives of other prominent literary scholars and writers concerning the study of emigrant literature in contemporary Azerbaijani literary criticism.

The main goal of this research is to shed light on the emigrant period — one of the most complex and underexplored eras in Azerbaijani literary studies — and to examine the scholarly work of Professor Abid Tahirli, whose academic output is largely devoted to this period. It aims to emphasize the scientific and educational value and significance of his scholarly, publicistic, literary, and theoretical contributions.

By analyzing Professor Abid Tahirli's books, monographs, and articles, the research attempts to portray the current state of Azerbaijani emigrant literature. It also refers to notable representatives of this literature, providing examples from their work where appropriate. This research, based on concrete academic sources, may be beneficial for literary scholars, students, graduate students, and anyone interested in studying emigrant literature.

Keywords: Abid Tahirli, emigrant literature, period of repression, national identity, modernity, longing for the homeland, ideas of freedom

ЭТАП АБИДА ТАИРЛИ В ИССЛЕДОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭМИГРАНТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Эсмира Исмаилова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В статье под названием «Этап Абида Таирли в исследовании Азербайджанской эмигрантской литературы» рассматривается научная деятельность доктора филологических наук, профессора Абида Таирли в области изучения азербайджанской эмигрантской литературы и эмигрантской прессы. В статье освещается его многогранная исследовательская работа в этом направлении. Отмечается, что профессор Абид Таирли считается одним из ведущих исследователей эмигрантской литературы и прессы в азербайджанском литературоведении и посвятил 40 лет из своих 70 лет жизни научным изысканиям в данной сфере. Благодаря своим усилиям по возвращению в культурное пространство репрессированных деятелей слова и искусства, он сумел воссоздать хронику азербайджанской эмигрантской прессы, представив широкой общественности их научную, художественную и общественно-политическую деятельность.

В исследовании использованы 19 книг и десятки статей, написанных Абидом Таирли по теме эмигрантской литературы и прессы, с многочисленными ссылками на эти научные источники. В статье также приведены мнения других известных литературоведов и писателей, занимающихся исследованием эмигрантской литературы в современном азербайджанском литературоведении.

Основной целью исследования является рассмотрение эмигрантского периода — одного из самых сложных и наименее изученных этапов в азербайджанской литературе — и научного наследия профессора Абида Таирли, целенаправленно посвященного этой теме. Исследование подчеркивает научную и воспитательную значимость его публицистического, художественного и теоретического вклада.

Анализируя книги, монографии и статьи Абида Таирли, авторы исследования стремятся воссоздать современную картину азербайджанской эмигрантской литературы. В тексте также затрагиваются известные представители этой литературы и приводятся примеры их творчества. Исследование, основанное на конкретных научных источниках, может быть полезно литературоведам, студентам, магистрантам и всем, кто интересуется эмигрантской литературой.

Ключевые слова: Абид Таирли, эмигрантская литература, период репрессий, национальная самобытность, современность, тоска по Родине, идеи свободы

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

“QOCA VƏ DƏNİZ” ƏSƏRİNDƏ FRAZEOLoji ÇALARLILIQ VƏ DƏRİNLİK: ERNEST HEMİNQUEYİN SÖZLƏRLƏ YARATDIĞI SƏSSİZ MÜBARİZƏ

Maya Muradova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: mm_lady@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3672-3644

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2015

Xülasə. “Qoca və dəniz” əsərində frazeoloji vahidlər obrazların psixoloji dərinliyini, süjetin emosional yükünü və bədii dilin rəngarəngliyini artıran əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bu ifadələr hadisələrin təsir gücünü gücləndirir, qəhrəmanın daxili mübarizəsini və təbiətlə qarşıdurmasını daha dolğun ifadə edir. Frazelogizmlər həm üslubi ahəng yaradır, həm də mətnin milli-mədəni kontekstini dərinləşdirir. Tərcümə zamanı bu ifadələrin qorunması və ya uyğun şəkildə əvəz olunması bədii mətnin mənasına və təsirinə birbaşa təsir göstərir. Sadə və lakonik dilə malik olan əsər, frazeoloji ifadələrin köməyi ilə çoxqatlı məna qatları yaradır və oxucu ilə emosional bağ qurur. Bu xüsusiyyətlər onu dilçilik və ədəbiyyat baxımından əhəmiyyətli nümunəyə çevirir.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, bədii üslub, semantik təhlil, mədəni kontekst, obrazın dili, Heminquey üslubu

Giriş

Frazelogizmlər, dilçilik sahəsindəki başqa adları idiomlar və ya sabit ifadələr, mənaları tərkibindəki sözlərin ayrıca mənasından çıxarılması mümkün olmayan sabit söz birləşmələridir. Dilçilik elmində tanınmış rus dilçisi, leksikoloq və frazeoloq Aleksandr Vladimiroviç Kunin nəzəriyyəsinə görə, frazeoloji birliklər-frazeoloji birləşmələrə, vəhdətlərə, kollokasiyalara və ifadələrə bölünür ki, bu da onların semantik bütövlük və struktur sabitlik səviyyəsini fərqləndirir [4, s.16; 1, s.15-19].

Frazelogizmlərin dillərdəki istifadə məqsədi dərin və geniş spektrli mənalar yaratmağa, dillərin məna çalarlarını vurğulamağa xidmət edir. Eyni zamanda frazeoloji vahidlər ingilis nəsrində emosional mahiyyət və dərinlik, kultural mənalar və realist təsvir yaratmaq üçün çox geniş istifadə olunur. Yazıçılar, ələlxüsus, Ernest Heminquey, Çarlz Dikenz, Mark Tven və başqa müasir dövr yazıçıları bu vahidləri obrazların xarakterini, cəmiyyətin dilini, onların həyat tərzini çatdırmaq üçün işlədirlər.

Dilçilikdə məlumdur ki, dil sistemində mövcud olan bütün sabit söz birləşmələri frazeoloji vahid kimi dəyərləndirilmir. Frazeologiya şöbəsi üzrə tədqiqatçılar (V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, İ. Məmmədli və b.) qeyd edirlər ki, frazeologiya yalnız məcazi anlam daşıyan, komponentləri sabit və bütöv mənəli ifadələrdən ibarət olur. Vinogradovun təsnifatına görə deyə bilərik ki, sabit söz birləşmələrinin yalnız müəyyən hissəsi frazeoloji birlik statusu qazanır, çünki frazeologiyanın əsas meyarları — semantik bütövlük, sabitlik və təkrarlanma — bütün sabit konstruksiyalarda müşahidə olunmur. Başqa tərəfdən, Kunin frazeoloji vahidlərin emosional-ekspressiv yükləndiyini və dilin milli-mədəni kodunu daşıdığını ciddi şəkildə vurğulayır. Bu baxımdan, terminoloji söz birləşmələri, kəlmələrarası söz birləşmələri və sabit sintaktik modellər frazeologiyanın tərkibinə daxil edilmir; onlar yalnız formal sabitliyə malikdirlər, lakin məcazi-idiomatik məna daşıyırlar.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar deməyə əsas verir ki, frazeoloji birləşmələr bir dildən digərinə çevrilərkən iki əsas üsuldən istifadə olunur: təsviri üsul və kalka üsulu. Təsviri üsulda idiomun mənası məzmun baxımından tərcümə edilir və ifadənin ideyası qorunur, lakin forması dəyişir. Bu zaman idiomatik ekvivalent olmadıqda məna ötürülməsi prioritet sayılır. Məsələn, “You can’t teach an old dog new tricks” ifadəsi təsviri üsulla Azərbaycan dilində “Köhnə vərdişləri dəyişdirmək çətindir” kimi tərcümə olunur.

Kalka üsulu isə frazeoloji vahidin strukturuna və komponentlərinə mümkün qədər sadıq qalmaqla məzmunun birbaşa tərcüməsidir. Lakin tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, bu üsul yalnız struktur və məna uyğunluğu olan hallarda uğurlu olur; əks halda ifadə süni və qeyri-təbii səslənə

bilər. Məsələn, “a man can be destroyed but not defeated” kimi ifadələrdə leksik kalka mümkündür, çünki həm məcazi mənə, həm də sintaktik quruluş Azərbaycan dilində uyğun olaraq belə qarşılıq tapır: “İnsan məhv ola bilər, amma məğlub ola bilməz”.

Beləliklə, frazeoloji materialın təhlili və tərcüməsi zamanı həm dilin daxili qanunauyğunluqları, həm də mədəni-semantik kontekst mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu, Heminqueyin yaradıcılığındakı frazeoloji vahidlərin təhlilini daha da vacib və maraqlı edir, çünki onun ifadələri təkcə dil faktı kimi deyil, həm də mənəvi-fəlsəfi kod kimi çıxış edir.

Ernest Heminqueyin ədəbi yolu XX əsr ingilis nəsrində inqilabi dönüş nöqtəsi hesab edilir. O, ədəbi şişirtmələrdən uzaq, sadə və konkret cümlələri ilə tanınır. Yaradıcılığında əsasən “Buz dağı” prinsipinə əsaslanan müəllif yalnız görünən hissəni təqdim edir, dərin mənalar isə oxucunun şüuraltına təsir edir. Əsərlərindəki qəhrəmanlar çox zaman daxili monoloqlarla deyil, dialoq və hərəkətləri ilə tanınır [5, s.66-68]. Bu, Heminqueyin realizminə məxsusi güc verir. Dialoqları ilə yazılı dilə danışq sadəliyi gətirməklə, Heminquey amerikan nəsrində yeni bir minimalizm ənənəsi yaratmışdır. Onun adətən minimalist təsir bağışlayan nəsrində, əslində, bədii ifadə vasitələri – xüsusilə frazeoloji vahidlər və idiomatik ifadələr – olduqca zəngindir. Bu vahidlər mədəni çalarların ötürülməsində, obrazların dərinləşdirilməsində və tematik rezonansın yaradılmasında mühüm rol oynayır [7, s.1-3].

Heminqueyin frazeologiyadan istifadəsi onun həm danışq, həm də mədəni dildəki ən kiçik detallar barədə olan incə anlayışını əks etdirir. Əsərlərini analiz edərkən onun, reallığı metaforik dərinliklə birləşdirdiyini görmək mümkündür.

Həcm baxımından çox da böyük olmayan, yaradıcılığının parlaq nümunələrindən olan “Qoca və dəniz” povestini analiz edərkən fərqli mühiti sadə sözlərlə və frazeoloji vahidlərlə yazmış olduğu bu əsər ilə, əslində, Heminqueyin çox mahir şəkildə oxucunun diqqətini əsərə cəlb etdiyini aydın görmək olar.

“Qoca və dəniz” nəsr əsərində özünəməxsus formada yaratmış olduğu orijinal frazeoloji vahidlər, Heminqueyin bu əsərindəki sadə struktura baxmayaraq, insan varlığının mənasına dair dərin fəlsəfi fikirləri özündə birləşdirir.

Müxtəlif dövrlərdə “Qoca və dəniz” əsəri fərqli prizmalardan tədqiq edilmiş və tənqidçilərin irəli sürdüyü fikirlər diqqət çəkmişdir.

Bickford Sylvester, Larry Grimes və Peter L. Hays, Ernest Heminqueyin “*Qoca və dəniz*” əsərinin dərin təhlilini təqdim edən tanınmış ədəbiyyatşünaslardandır. Onların Kent State University Press tərəfindən nəşr olunmuş “*Reading Hemingway’s The Old Man and the Sea: Glossary and Commentary*” adlı əsəri, bu povest üzərində aparılmış ən əhatəli və nüfuzlu tədqiqatlardan biri hesab olunur. Bu tənqidçilər, E.Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərindəki simvolizmi, dini və mifoloji istinadları, həmçinin Afro-Kuba mədəniyyətinə olan əlaqələri araşdırmışlar. Onlar, əsərin çoxqatlı mənalarını və onun ədəbi janr baxımından hibridliyini təhlil etmişlər. Onların tədqiqi əsərin simvolizmini, ədəbi istinadlarını və mədəni kontekstini ətraflı şəkildə təhlil edir [3].

Bəzi ənənəvi tənqidlər əsərin mübariz qocanın əzmkarlığı və ümidini itirməməsi mövzusunda yüksək qiymətləndirildiyini göstərir. Əsərdəki “Marlin” isə amala uğrunda mübarizəni, həm də həyatda var olmağı simvollaşdırır. Bununla yanaşı əsərdə olan kiçik, lakin önəmli detallar onu da deməyə əsas verə bilər ki, “Marlin” Santyaqonun güclərinin və gənc yaşlarındakı şən-şöhrətinə qayıtmaq istəyinin simvolu da hesab edilə bilər. Əsərin ümumi məzmunundan onu da demək mümkündür ki, böyük bir boşluq və çətin bir mübarizə qocanın ümidlərini sarsıtmır. Bu mübarizə ilə o, gənclikdəki şöhrətini, gücünü, iradəsini geri qaytarmaq istəyir. Qoca xəyalpərəstdir. Gəmidə sol əlini yaraladıqdan sonra oxşar ağrını hələ cavan ikən Kasablankada gəmi tərsanəsindəki zənci ilə olan qolunun gücü üçün yarışdığı zamanda yaşamış olduğunu xatırlayır. Uzun çəkən yarışmanın sonunda zənciyə qalib gəldiyini və ona bu işdə sağ əlinin köməyə gəldiyini xatırlayır. Həmin qələbədə də sol əlinin yaralanmış və qıc olmuş olduğunu

yadına salıb, hazırda əlinin bu hala düşməsinə üzülmür. O zaman olduğu kimi indi də sağ əli onun köməkçisidir. Sağ əl ona keçmiş uğuruna geri qayıtmağa kömək edəcək.

Əsərdə cərəyan edən hadisələr, əsasən, balıqçıların həyat-tərzini əks etdirsə də, burada milli folklor elementləri, xüsusilə balıqçılıqla bağlı inanclar, rituallar da yer almışdır.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, monoloqlarında dəniz ağuşunda çətinliklə mübarizə aparan qocanın mətinliyini nümayiş etdirən dənizlə bağlı inanclardan başqa, əsərin ayrı-ayrı hissələrində olan dialoq və təsvirlərdə rituallara və dini inanclara aid parlaq nümunələr görmək mümkündür. Belə ki, səksən dörd gün dənizə çıxıb lakin əliboş geri qayıdan qocanın təsviri ilə başlanan əsərin sonrakı hissələrində də bu səpkilər incə şəkildə vurğulanmışdır.

“- *Gəlsənə, bir lotoreya bileti ala. Özün də seçib səksən beş nömrəli bilet götürək. Sabah səksən beşinci gün olacaq.*

- *Ala da, - oğlan dərhal razılaşdı, - bəlkə, səksən yeddi nömrəli bilet götürək, ötən dəfə axı səksən yeddi gün getmişdin, rekord yadındadır?*” [2, s.580].

“- *Səksən dörd uğurlu rəqəmdir, - deyə qoca gülümsədi, - sabah min girvənkə ağırlığında bir balıq tutub gətirsəm, nə deyərsən?*” [2, s.579].

“*İndi bir az yatıb dincələ bilərəm, hər ehtimala qarşı kəndiri də ayağımın baş barmağına bağlayım ki, tərpənən kimi yuxudan ayılıım. Qayıq axın özünü aparacaq. Bu gün səksən beşinci gündür, mütləq balıq tutacağam*” [2, s.597].

“- *Hə, balıq, indi necəsən? Kəndir sənə əzab verir? - deyə xəbər aldı və tez də əlavə etdi:- Elə məni də incidir. Nələr çəkdiyimi Allah özünü yaxşı görür*” [2, s.607].

“*Qoca ixtiyarsız halda dua oxumağa başladı. Hərdənbir yorğunluqdan sözlər yadından çıxırdı; bunu duyduqda duanı daha yeyin oxuyurdu ki, söz sözü çəkib gətirsin və yaddan çıxmasın. Onu da yaqın etdi ki, “müqəddəs Məryəm ana” duasını təkrar etmək heç demə “Həzrəti-İsa”dan daha asanmış*” [2, s.613].

“*Ey müqəddəs ana, bu balıq çox gözəl olsa da, dua elə ki, canını tapşırsın!*” [2, s.613]

Heminquey yaradıcılığına münasibəti birmənalı olmayan dahi Folkner “Qoca və dəniz” yüksək dəyərləndirmişdi: “Bu əsər Heminqueyin ən yaxşı əsəridir, çünki bu əsərdə Heminquey əvvəllər tapa bilmədiyi Allahı tapıb” [2, s.10].

“*Özün kömək ol, ilahi! Əhd edirəm, yüz dəfə “Həzrəti-İsa”, bir o qədər də “müqəddəs Məryəm ana” duası oxuyaram. Amma bu saat yox. Elə hesab elə ki, oxumuşam, - xəyalən Allaha müraciət etdi, - sonra mütləq oxuyacağam*” [2, s.628]. Bu monoloqla öz iradəsi sayəsində çətinliklərlə mübarizə aparan qocanın gözəgörünməz varlığa pənah gətirdiyi məqam da əsərdəki dini inanc motivlərindəndir.

Bəxtsizliyə düçar olmuş və bunu bəzən nitqində vurğulayan, lakin gələcək üçün nikbin ümidləri olan və mübarizədən yorulmayan qocanın sonadək əzmlı duruşu əsəri zənginləşdirir.

“*O, heç vaxt ümidini itirmir, həmişə gələcəyə inanırdı*” [2, s.579].

“*Mən tilovu həmişə düz atıram, - deyə qoca düşündü - amma nədənsə, bəxtim gətirmir. Kim bilir, bəlkə, bu gün tale üzümə güləcək, həmişə eyni cür olmur ki. Bəxtin gətirməsi böyük şeydir. İşimdə diqqətli olmaq mənim adətimdir. Kaş tale üzümə güləydi, işlərim düzələydi*” [2, s.591].

“*Vallah, bütün bunlar yuxu olsaydı, daha yaxşı olardı. Eh, kim bilir? İşlər yaxşılaşa da bilər*” [2, s.645].

“*-Yox! Mənim bəxtim yatıb. Gətirmir ki, gətirmir*” [2, s.655].

Heminqueyin bu əsərində Kuba mühitinin realizmini gücləndirmək və mədəni mühiti hiss etdirmək üçün ingilis dilindən başqa, əsasən ispan (İspaniya və Latın Amerikası) dilindən olan söz və ifadələr istifadə olunur. Bu sözlər əsərə həm təbiilik gətirir, həm də xarakterlərin sosial-mədəni durumunu daha inandırıcı edir. Bu sözlərdən:

“*salao*” - “bəxti gətirməyən”, “uğursuz” mənasındadır. Əsərdə qoca balıqçı Santyaqonun uzun müddət balıq tuta bilməməsinə görə onu belə adlandırırdılar. Bu sözü həm də qismən onun psixoloji durumu ilə də izah edilə bilər. Əsəri analiz edərkən, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “salao”

sözü “uğursuz” sözü ilə əvəz oluna bilərdi, lakin milli koloritlik azaldı və yaxud itərdi. “*But after forty days without a fish the boy’s parents has told him that the old man was definitely and finally salao*” [6, s.9].

“*bodega*” - ispancadan tərcümədə “kiçik mağaza” və ya “şərab anbarı” mənələrindədir. Balıqçının özünə ərzaq və qəzetlərini aldığı məkan mənasında işlədilmişdir. “*Perico gave it to me at the bodega, he explained*” [6, s.18].

“*la mar*”- ədibin qələmində dənizə xitabən işlədilmişdir. O, hərdən dənizə “*la mar*” deyərək ona şəxsiyyət və məna verir. Kuba dəniz mədəniyyətində dəniz həyat mənbəyi kimi qəbul edilir. Dənizlə əlaqəli mədəni və emosional əlaqəni vurğulamaq üçün bu söz güclü vurğuya malikdir. “*He always thought of the sea as la mar which is what people call her in Spanish when they love her*” [6, s.32].

“*Que va!*” - “yox bir” nida tonundadır və dialoqu daha təbii və canlı etmək üçün işlədilib.

“- *Que va!* - oğlan cavab verdi - *Neynəməli, biz kişilərin taleyi belədir*” [2, s.586].

Povestdə balıqçılıqla bağlı ispan dilindən olan terminlərə də rast gəlinir ki, bu, balıqçılıq mühitinin dəqiqliyini və yerli elementləri göstərmək üçün və əsərə Kuba cəmiyyətində balıqçılıq sənətinin incə detallarını vurğulamaq üçün işlədilmişdir. Əsərin qəhrəmanlarının adlarını da analiz edərkən onların Kuba və latın Amerikası mənşəli adlar olduğu diqqəti çəkir. Bu əsərə canlılıq gətirən kiçik də olsa, vacib elementlərdir.

“*Qoca və dəniz*” əsərində frazeologizmlər əsərin qəhrəmanı Santyaqo obrazının dərinləşdirilməsinə, eyni zamanda dözümlü, qürur və insanın təbiətlə mübarizəsi kimi əsas mövzuların vurğulanaraq qabardılmasına xidmət edir [3].

Əslində, əsər Kuba cəmiyyətində balıqçılığın sadə insanların əsas peşələrindən biri olması, balıqçı həyatının geniş təsviri kimi xarakterizə edilsə də, Santyaqo obrazı Latın Amerikasında sadə, həm də yoxsul, imkanları məhdud insanların təsviri kimi də hesab edilə bilər.

Əsərdə Santyaqo tez-tez daxili monoloqları və Manolinlə söhbətlərində idiomatik ifadələrdən istifadə edir. Məsələn, “*insan məğlub ola bilər, amma məhv edilə bilməz*” kimi ifadə, klassik idiom olmasa da, atalar sözü kimi tematik yük daşıyır və frazeoloji ifadələrin təkrar, mədəni və mənəvi gücünü əks etdirir. Bu qəbildən olan ifadələr Heminqueyin öz dilinə yeni frazeoloji vahidlər qazandırdığını da göstərir. Santyaqo və Manolinin dialoqları Kuba ləhcəsinin və yerli ifadələrinin incə cizgilərini özündə daşıyır. Heminquey bura sözlərin sadəliyi, təbii danışq tərzı və mədəni konteksti daxil etmişdir.

Əsərdə ədibin yaratdığı orijinal frazeoloji vahidlər onun sadəliyə əsaslanan yazı üslubunun, zəngin fəlsəfi düşüncəsinin və insani varlığın mənasına dair estetik baxışlarının bariz nümunələridir. Aşağıda, bu əsərdəki Heminqueyə məxsus orijinal frazeoloji ifadələr, onların mənası və ədəbiyyata gətirdiyi estetik çalar, incə zövq verilmiş və frazeoloji ifadələrin istifadəsi, onların əsərdəki funksiyası və üslubi rolu araşdırılmışdır.

Heminquey sadə və konkret yazı tərzı ilə tanınsa da, onun frazeoloji vahidlərdən məqsədyönlü istifadəsi dil ustalığını və ifadə zənginliyini nümayiş etdirir. “*Qoca və dəniz*” əsərində idiomlar və mədəni məna daşıyan ifadələr nəsrə çoxqatlılıq gətirir, obrazları dərinləşdirir və ümumbəşəri mövzuları vurğulayır. Heminquey frazeoloji vahidlərdən əsərinin alt qatında ustalıqla istifadə edərək oxucunu ilk baxışdan sadə görünən cümlələrin arxasındakı emosional və fəlsəfi dərinliklə tanış edir [7].

“*İnsanı məğlub etmək olar, lakin onu məhv etmək olmaz.*” (Orijinal: “*But man is not made for defeat. A man can be destroyed but not defeated*”) [6, s.114].

Mənası: İnsan əzab və çətinliklə üzləşə bilər, mübarizə apara bilər, məğlubiyyətə düşər olub uduza bilər, lakin ruhən, iradə baxımından sarsıdıla və məhv edilə bilməz.

Ədəbiyyata bəxş etdiyi töhfə: Bu ifadə təbiətin ən ali yaradılışı olan insanın daxili gücünün simvoludur. Ədib bu cümlə ilə insanın məğlub olduğu vaxtlarda belə mənəvi ucalığını qorumağı olduğunu vurğulayır. Əsərin qəhrəmanının dözümlülüyü bu cümlə ilə zirvəyə çatır.

“Qoy o elə bilsin ki, mən olduğumdan daha güclü bir kişiyəm və onda elə olaram.”
(Orijinal: *“Let him think I am more man than I am and I will be so”*) [6, s.71].

Mənası: İnam və əzm insanın özünü aşmasına belə kömək edə bilər.

Ədəbiyyata bəxş etdiyi töhfə: Bu ifadə Heminqueyin xarakterə və daxili gücə, əzmə və iradəyə verdiyi əhəmiyyətin ifadəsidir. İnsan özünü necə görürsə və ya başqalarına necə görünmək istəyirsə, elə birinə çevrilə bilər.

“İndi əlində olmayanı düşünməyin vaxtı deyil. Olanla nə edə bilərsiniz, onu düşün.”
(Orijinal: *“Now is no time to think of what you do not have. Think of what you can do with what there is”*) [6, s.122].

Mənası: Reallığı qəbul etmək və hazırda mümkün imkanlarla yaşamaq, mübarizə aparmaq.

Ədəbiyyata bəxş etdiyi töhfə: Praktiki və fəlsəfi dəyərlər bu cümlədə qovuşur. Bu fikir insanın realist və fəaliyyət yönü olması fikrini aşılayır.

“Ağrı bir kişi üçün əhəmiyyətli deyil.” (Orijinal: *“Pain does not matter to a man”*) [6, s.93].

Mənası: Əsl kişi dözümlü, ruhən və mənən sarsılmazdır, sınımlıdır.

Ədəbiyyata bəxş etdiyi töhfə: Bu cümlə Heminqueyin kişi arxetipinə – güclü, əzmli, sakit, dözümlü insan obrazına verdiyi vacibliyi vurğulayır. Frazeoloji dəyəri onun emosionala deyil, əməllərə önəm verməsi ilə əlaqədardır.

“Balıq, mən ölənə qədər sənə qalacağam.” (Orijinal: *“Fish, he said softly, aloud, I’ll stay with you until I am dead”*) [6, s.58].

Mənası: Sadıqlıq, sona qədər mübarizə və əzmkarlıq anlayışlarıdır.

Ədəbiyyata bəxş etdiyi töhfə: Santyaqonun monoloqlarından görünür ki, əsərdəki balıq düşməni yox, sanki həmfikir bir varlıqdır. Heminquey təbiətlə insanın bir-birinə olan bağlılığını, hörmətini incə və poetik yolla göstərir.

“Bəxt yaxşıdır. Amma mən daha dəqiq olmağa üstünlük verirəm. Bəxt gələndə hazır olarsan.” (Orijinal: *“Every day is a new day. It is better to be lucky. But I would rather be exact. Then when luck comes you are ready”*) [6, s.36].

Mənası: Uğur təsadüfi ola bilər, amma hazırlıqlı olmaq vacibdir.

Ədəbiyyata bəxş etdiyi töhfə: Rasionalizm və hazırlıq düşüncəsi bu fikirdədir. “Qoca və dəniz” əsərində Heminquey təkcə hissə, instinktə və şansa deyil, peşəkarlığa da önəm verir. Dənizçi Santyaqonun təbiət varlıqları, təbiət hadisələri haqqında olan məlumatlılığı bunu deməyə əsas verir.

“Qoca və dəniz” əsərindəki Heminqueyə məxsus frazeoloji ifadələrin bir neçəsinin leksik-semantik təhlilini apararaq və onları müasir Azərbaycan frazeoloji sistemi ilə müqayisə edək. Bu təhlil əsasında ədibin frazeologiya sahəsində yaratdığı yeniliyi və fərdi dəst-xəttini daha aydın görə bilərik.

“A man can be destroyed but not defeated.”

“destroyed” – özündə fiziki məhv olma (birbaşa, lüğəvi mənada) yükünü daşıyır.

“defeated” – ruhən sarsılmaq, sınımaq, daxili məğlubiyyət (emosional) mənasındadır.

Semantik olaraq xarici (bədəni) və daxili (ruh) qatda insanın apardığı mübarizə, şərəf və əbədlilik ideyasını özündə əks etdirir.

Azərbaycan dilində yaxın frazeoloji ifadə: “Diz çökər, baş əyməz”; “Baş kəsilər, baş əyilməz”.

Bu atalar sözlərində də qəhrəmanlıq, mənəvi ucalıq və yenilməzlik motivi var.

“Let him think I am more man than I am and I will be so”.

“more man” – təkcə cinsi güclülük deyil, iradə, güc, əzm anlamındadır.

“I will be so” – düşüncə ilə fiziki davranışın vəhdətidir.

Azərbaycan dilində yaxın ifadə: “İnanan dağları aşar”; “Özünü kişi bilən tükədən asılar”.

Bu deyimlərdə özünəinamın və inamın gücünün obrazlı ifadəsi poetik təsvir edilir.

“Pain does not matter to a man.”

“pain” – fiziki və mənəvi ağrı anlamında olsa da, kontekstdə fiziki üstünlükdədir.

“man” – ədibin yaratdığı tipik kişi (dözümlü, yenilməz) obrazıdır.

“does not matter” – ağrının rədd edilməsi, iradənin qalib gəlməsinin poetik dildəki təsviridir.

Azərbaycan dilində olan frazeoloji oxşarlığı: “Kişi ağrıya dözər”; “Dərdini dişinə çək”. Bu deyimlər səbr, səssiz dözümlü, kişi ləyaqəti anlayışlarını ehtiva edir.

“Fish, I’ll stay with you until I am dead.”

“fish” – antropomorfik obraz, mübarizə obyektinə hesab edilir.

“stay with you” – sadıqlıq, mübarizə ruhundadır.

“until I am dead” – son dəqiqəyə qədər əzmi ifadə edir.

Azərbaycan dilindəki qarşılığı: “Ölümünə burdayam”. Bu tip ifadələr sadıqlıq, sonadək mübarizə kimi mənaları daşıyır. Azərbaycan folklorunda bəxtlə zəhmət arasında bu tipli qarşılaşdırmalar mövcuddur.

Nəticə

Ernest Heminqueyın “Qoca və dəniz” əsəri ədəbiyyatdakı bədii dil ilə frazeoloji vahidlərin ustalıqla və məqsədyönlü istifadəsini göstərən ən gözəl nümunələrdən biridir. Müəllifin sadə yazı tərzini olmasına rəğmən, əsər zəngin mənə layları və fəlsəfi təhlillərlə zəngindir. Məqalə boyunca aparılan frazeoloji təhlillər deməyə əsas verir ki, Heminqueyın istifadə etdiyi frazeologizm təkcə dilin bədii imkanlarını deyil, həm də insanın daxili dünyasını, iradə və mətinliyini, əzmini ifadə etmək üçün effektiv vasitəyə çevrilir.

Əsərdəki frazeoloji vahidlər əsərin qəhrəmanı Santyaqonun xarakterini zənginləşdirir və dərinləşdirir, insan və təbiət münasibətinə yeni fəlsəfi baxış gətirir. Bu ifadələr mədəni və mənəvi dəyərlə malikdir.

Belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, Heminqueyın frazeoloji ifadələrə verdiyi funksional-estetik yük, onun yazıçı kimi dilə münasibətini və insanın varlıq mübarizəsinə verdiyi yüksək fəlsəfi qiyməti ortaya qoyur. Bu baxımdan “Qoca və dəniz” əsəri frazeoloji dildəki yenilik və zənginlik baxımından dəyərli bir nümunə kimi çıxış edir. Əsər insan iradəsinin gücünü, təbiətlə harmoniyada yaşamağın əhəmiyyətini və həyatın mənasının sadə, lakin dərin məqamlarını vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Anglo-ruskiy frazeologicheskiy slovar. Phantastike.com.
https://www.phantastike.com/dic/anglo_ruskiy_frazeologicheskiy_slovar/djvu/view/
1. Ernest Hemingway (2010). Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb. Bakı. 479 s.574-656
2. Reading Hemingway’s The Old Man and the Sea. (2017) Kent State University Press.
<https://www.kentstateuniversitypress.com/2017/reading-hemingways-the-old-man-and-the-sea/?utm>
3. Studfile.net. (2019) <https://studfile.net/preview/10892119/page:16/>
4. The literary style of Ernest Hemingway. Gulhaya Toshova və Nargiza Istamovna Aminova. Uchenyy XXI veka ResearchGate. December (2022). s.66-68
https://www.researchgate.net/publication/367277973_The_literary_style_of_ernest_hemingway
5. “The old man and the sea” (2022) Charles Scribner’s son, New York. 140 s.
6. Writing style of Ernest Hemingway. Ayesha Farooq (2017). Academia.edu.
https://www.academia.edu/33277786/Writing_style_of_Ernest_Hemingway

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ И ГЛУБИНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «СТАРИК И МОРЕ»: БЕЗМОЛВНАЯ БОРЬБА, СОЗДАННАЯ ЭРНЕСТОМ ХЕМИНГУЭМ С ПОМОЩЬЮ СЛОВ

Мая Мурадова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Фразеологизмы в повести «Старик и море» усиливают художественную выразительность, подчеркивают внутренние переживания героя и придают тексту эмоциональную насыщенность. Эти устойчивые выражения углубляют культурный контекст произведения, создавая тесную связь между персонажами, событиями и окружающим миром. Через фразеологические обороты передаются напряжённость борьбы человека с природой и философские размышления о жизни и судьбе. Лаконичный стиль сочетается с насыщенностью языка, где каждая идиома приобретает дополнительную смысловую нагрузку. При переводе сохранение фразеологизмов требует особого внимания, так как от этого зависит точность передачи художественной структуры. Произведение служит ценным материалом для лингвистического и литературного анализа.

Ключевые слова: фразеологизмы, художественный стиль, семантический анализ, культурный контекст, язык персонажей, стиль Хемингуэя

PHRASEOLOGICAL NUANCES AND DEPTH IN “THE OLD MAN AND THE SEA”: THE SILENT STRUGGLE CREATED BY ERNEST HEMINGWAY THROUGH WORDS

Maya Muradova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In *The Old Man and the Sea*, phraseological units play a key role in enriching the narrative with emotional depth, cultural resonance, and stylistic cohesion. These expressions emphasize the protagonist's internal struggle and reinforce the dramatic tension of the human-nature conflict. They contribute to the symbolic meaning of the text and help build a vivid, multilayered atmosphere. Despite the simplicity and brevity of the language, the use of idiomatic phrases introduces subtle nuance and expressive power. Such elements deepen the cultural context and highlight the universal themes of endurance, dignity, and existential reflection. The accurate handling of these units in translation is essential for preserving the integrity and impact of the work. The novella stands out as a valuable example for both linguistic and literary exploration.

Keywords: phraseological units, literary style, semantic analysis cultural context, character language, Hemingway's style

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

MİRZƏ İSMAYIL QASİRİN SATİRA YARADICILIĞI: MAARİFÇİ BAXIŞ VƏ TƏNQİDİ ESTETİKA

Nərmin Məmmədova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ele.eliyev@gmail.ru

ORCID: 0009-0001-5584-6009

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2018

Xülasə. Mirzə İsmayıl Qasir 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan maarifçi – ziyalılarından biri kimi tanınır və onun satira yaradıcılığı dövrünün ictimai-siyasi problemlərinə, cəmiyyətin geridə qalmış təbəqələrinə, sosial ədalətsizliklərə və mövhumata qarşı yönəlmişdir. O, satiranı cəmiyyətin tərbiyə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Qasir satiranı maarifçilik məqsədilə istifadə edirdi. Onun əsas ideyası cəmiyyətdəki nadanlığa, savadsızlığa, riyakarlığa və sosial ədalətsizliyə qarşı çıxmaq idi. Satirik şeirlərində o, xalqı elmə, təhsilə, yeniliyə çağırır cəhalət və xurafata qarşı mübarizə aparır. Məqalədə Qasirin satira yaradıcılığında toxunduğu məqamlar açıqlanmışdır. Şairin satiraları sadə və xalq danışığına yaxın dildə yazılmış, ironiya və kinayə ilə zəngin olmuşdur. O, tənqidi fikrini bəzən zarafat, bəzən də sərt ifadələrlə bildirərək həm güldürür, həm də düşündürür. Qasir satiraları ilə tənqidi realizmin inkişafına töhfə vermiş, maarifçi ideyaları poeziyaya gətirmişdir. Onun əsərləri XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin ədəbi və ictimai mənzərəsini əks etdirərək, həm dövrün sənətkarlıq səviyyəsini, həm də xalq ruhunu nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Mirzə İsmayıl Qasir, Lənkəran, ədəbi mühit, satira, maarifçilik

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri xüsusilə də maarifçi-satirik poeziyanın inkişaf dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə ictimai-siyasi həyatın müxtəlif ziddiyyətləri, xalqın mədəni və intellektual geriliyi, din adı ilə həyata keçirilən mövhumatçılıq və sosial ədalətsizliklər bir sıra ziyalı və şairlərin yaradıcılığında əsas tənqid obyektinə çevrilmişdir. Lənkəran ədəbi mühitini formalaşdıran, “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin təməlini qoyan Mirzə İsmayıl Qasir də bu dövrün eyni zamanda satira tərzində yazıb yaradan şairlərindən biri olaraq, maarifçi ideyaların yayılmasına, elmin və təhsilin təbliğinə yönəlmiş ədəbi fəaliyyət göstərmiş, satiranı cəmiyyətin mənəvi yüksəlişi üçün təsirli bir vasitəyə çevirməyə nail olmuşdur. “*Dilinin sadəliyi, canlı xalq danışığından gələn həkimanə ifadələr, həssas qabiliyyətinin nəticəsi olan bənzətmələr onun həm satirik, həm də lirik şeirlərinə xüsusi ahəng, tərəvət və səmimilik verir*” [3, s.178].

Mirzə İsmayıl Qasirin satirik poeziyası onun maarifçilik ideologiyası ilə sıx bağlıdır. O, klassik Şərq poeziyasının estetik prinsiplərini müasir dövrün reallıqları ilə uzlaşdıraraq, satiranı təkcə gülüş və tənqid vasitəsi kimi deyil, həm də maarifçilik, islahatçılıq və ideoloji oyanış üçün istifadə etmişdir. Mirhaşım Talışlının təbircə desək “*M.İ.Qasir tanıdığımız bir çox görkəmli şairlərlə yanaşı dura bilən, hətta bəzi cəhətlərinə görə çoxundan üstün mövqedə dayanan bir sənətkardır*” [3, 2 s.178].

Qasir hesab edirdi ki, xalqın tərəqqisi yalnız elmin, təhsilin və milli özünüdərk inkişafı ilə mümkündür. Onun satirasında əsas ideya — cəmiyyətin sosial və mənəvi eybəcərliklərinin ifşası və bu eybəcərliklərə qarşı intellektual müqavimətin formalaşdırılmasıdır. Belə bir funksional mövqe onun yaradıcılığını sırf ədəbi çərçivədən çıxararaq, milli oyanışın fəal komponentlərindən birinə çevirir. Onun satirik şeirlərində sadə, xalq danışığı dili ilə klassik poetik formaların sintezi aydın hiss olunur. Şair xalqın başa düşəcəyi dildə yazaraq, satiranı elit bir janrdan çıxarıb geniş ictimai kütlənin anlayacağı bir ifadə forması halına gətirir. Qasirin dilində: ironiya və kinayə — cəmiyyətin eybəcərliklərini dolaylı yolla tənqid etmə vasitəsidir, metafora və bənzətmələr — məsələn, “pul” anlayışının insani xarakterlərlə tənqid olunması. antitezalar — haqlı ilə haqsızın, savadlı ilə nadanın, vicdanlı ilə riyakarın qarşılaşdırılması ilə yaradılan poetik gərginlik.

Mirzə İsmayıl Qasirin ən məşhur satirik əsərlərindən biri “Pul” adlı şeiridir. Bu şeirində müəllif kapitalın cəmiyyətdəki hökmran mövqeyini, əxlaqi dəyərlərin pula tabe etdirilməsini, insanların şərəf və ləyaqət hissinin maddi maraqlara qurban verilməsini sərt tənqid edir. Pulun “hər qapını açan qüvvə” kimi təqdim olunması, insanların ona sitayiş etməsi fikri şeirin əsas ideya xəttini təşkil edir. Əsərdəki ictimai tənqid təkcə fərdi deyil, struktur səviyyəsində də sosial dəyişiklik ehtiyacına işarə edir.

*Yer işlərin təmam eyeləyibdir yavaş-yavaş,
İstər ki, asimana qoya nərdivanı pul.*

*Pəndir tapmayanlar əhlinə şalvar geydirər,
İndi ayağa geydirdi cəkkiz tumanı pul.*

*Gahi uşaqlıq eybini bilmərrə məhv edib,
Ortaliğa cəkibdi filanü filanı pul.*

*İranda bir gəda beççəni xan eyeləyir,
Gahi edər rəiyyətə möhtac xanı pul [1, s.345].*

Şairin “Qara pul” satirasında da eyni məqamlar öz əksini tapır. Belə ki, satiranın mərkəzində pulun insan münasibətlərini, hüquqi, vicdani və hətta dini necə alçalda bilməsi ideyası dayanır. Satira, pulu cəmiyyətə “mərkəzi dəyər” kimi təqdim olunduğu bir zamanın parlaq ədəbi inikasıdır. Şair burada yalnız adi rüşvətxorluğu deyil, eyni zamanda pulun cəmiyyətin mənəviyyatını necə sarsıtdığını da nümayiş etdirir. Mirzə İsmayıl “qara pul” metaforasını yalnız maddi vasitə kimi deyil, həm də simvolik bir güc, əxlaqi pozan qüvvə, insanlar arasındakı ədalətsiz münasibətlərin səbəbi kimi təqdim edir. Satiranın ideya – estetik dəyəri məhz bu ümumiləşdirmə gücü ilə artır. “Qara pul” satirası forma baxımından klassik poeziyanın qanunlarına əsaslanarsa da, məzmun baxımından realist və ictimai yönümlü satiranın ən parlaq nümunələrindən biridir.

*Həllali-müşküləti-cahan oldu qarə pul,
Eylər iki dəqiqədə min dərdə çarə pul.*

*Hər gülsitani istəsən bir dəm edər xərab,
Ya bir xərabi döndəri bağü bahara pul.*

*Gah nar əhlin istəsə nur əhli eyeləyər,
Gah nur əhlin salı bir dəmdə narə pul [1, s.348].*

Simvolik olaraq satirada “Qara pul” həm real rüşvət anlamında, həm də mənəvi qaranlıq yaradan qüvvə kimi işlənir. Pul burada sanki insan kimi danışır, hökm verir, haqqı dəyişir. Bu satira yalnız fərdi hadisələri deyil, sistemli bir ictimai xəstəliyi hədəf alır. Burada pul, artıq mübadilə vasitəsi deyil, yeni bir “tanrı” kimi təqdim olunur. İnsanlar ona xidmət edir, onu əldə etmək üçün hər şeydən keçir: vicdan, haqq, hətta dini dəyərlər belə bu qurbanlığa daxil edilir. Şeirdə nəinki dirilərin, hətta öləndən sonra belə pulun əhəmiyyətini qoruyub saxladığı vurğulanır.

*Bir para şəxs öləndə qoyar yerdə bikəfən,
Gəh kisə-kisə xərc olunur bir məzara pul [1, s.349].*

Şairin pul hegemonluğu haqqında yazdığı satiralarından biri də “Əskinas” satirasıdır. Satirada maddi gücün simvolu kimi təqdim olunan kağız pul obrazı vicdanı satın alan, əxlaqı deformasiyaya uğradan, haqqı əyən bir metaforadır. Mirzə İsmayıl Qasir bu satirasında yalnız tənqid etməklə kifayətlənmir. O, bu satirik-poetik forma ilə oxucunu düşünməyə, öz mövqeyini müəyyənləşdirməyə çağırır. Maarifçi poeziyanın əsas funksiyası da budur- şüur oymaq, cəhaləti yıxmaq, mübarizəyə çağırmaq. “Əskinas” burada həm də sosial güzgülü rolunu oynayır – cəmiyyət öz simasını bu güzgündə görməlidir: əyri, saxta, pulun kölgəsində qalmış.

*Bir-birinə vurdun ata-qardaşı,
Çox adamın başına saldın daşı,
Təb' idəni, süflələrin yoldaşı,
Nəqiyyə sən eylədin gözü qağı,
İndi olub Bakıda tacirbağı,
Bizlərə də yavan yedirdin ağı,
Səndən olub usta başı hər naşı,
İndi tutar tirü kəman, əskinas [1, s.353].*

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Mirzə İsmayıl Qasirin satira yaradıcılığı təkcə öz dövrünün sosial tənqid nümunəsi deyil, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında realist satiranın inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Onun əsərləri Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani və Cəlil Məmmədquluzadə ilə eyni ideoloji istiqamətdə mövqe tutur və satiranın maarifçilik yönü formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onun yaradıcılığı, həmçinin cəmiyyətin sosial portretini çəkməklə, gələcək nəsillər üçün dövrün ruhunu yaşadan ədəbi-sənədli mənbə funksiyası daşıyır. Satirik yaradıcılığında bir çox məqamları ifşa edən şairin yaradıcılığında din adamları və onların çirkin əməlləri hər zaman hədəf obyekti olmuşdur. Şairin bu tip satiralarında yaşadığı dövrün rüşvət və cahilliklə yoluxmuş din xadimlərini açıq şəkildə tənqid edir. Onun “Şəhərin qazisi” satirası məhz bu qəbildəndir:

*Məhəmməd adlı bir qazımız vardır,
Bütün şəhər əhli ondan bezardır.*

*Təəssüf adıdır onun Məhəmməd,
Sanki eşşəkdə var bəzəkli zinət.*

*Bizim şəriəti o verir bada,
Heyf ola ondakı müqəddəs ada [1, s.355].*

Əhalinin düşdüyü ağır durum şairlərin satirik şeirlərində çox gözəl yansıyırdı. Belə ki, Qasirin “Odun” satirik şeirində qış vaxtı kasıb təbəqənin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət təsvir olunmuşdur.

*Çıxdı yay, oldu payız, qış yetişir ləşkər ilən,
Himəsiz kimsə durub, mən kimi əşki-tərilən.
Odunu olmasa hər kimsənin qış fəslə,
Ağlaşar tifi, çıxar yumruğa arvad ərilən [1, s.119].*

Hətta şair bu şeirində fürsətdən istifadə edərək odunu qəsdən bahalaşdırmağa çalışan insanların adlarını çəkərək tipləri birbaşa ifşa etmişdir.

*İndidən xəlq odun fikri edir, amma kim,
Olub əngüşt bərabər mənə xaküstər ilən.
Gər samavar kömürü olsa mühəyya, göndər,
Eşşək Alaverdi, sığa Mehdi, qoduq Cəfər ilən [1, s.119].*

Qasirin “Bahalıq” rədifli satirasında da dövrün, insanların düşdüyü çətin vəziyyət böyük ürək yangısı ilə təsvir olunmuşdur. Kasıb təbəqənin dilindən yazılan bu şeirdə insanların bahalıqdan çox əziyyət çəkdiyi, düyüyə, una həsrət qaldığı, səhərdən axşama kimi can qoyub işləməklərinə baxmayaraq ən çox qazananların məhz dövlət və mollalar olduğu vurğulanır:

*Saldı, heyhat, cahan mülkünə şöhrət bahalıq,
Bir para xalqa verir xeyli əziyyət bahalıq [1, s.342].*

Şairin eyni məzmununda yazdığı “Bahalıqdan” rədifli şeirində isə məzlum xalqın bahalıqdan tənəyə gəldiyi, acından ölmək üzrə olduğu təsvir olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq qürurlu camaat tanrıya əl açaraq namərdlərə, onları bu acınacaqlı duruma salan qansız insanlara baş əyməmək üçün yalvarır. Hətta Qasir bu duruma şərait yaradanların adlarını çəkərək onlar üçün, yağın, düyünün, qoyunun, qəndin, çayın havayı olduğu qeyd olunur.

*Yalvartma bizi bir para namərdü ləimə,
Vermə bizə sən dərdü qəm, ölləm bahalıqdan...
Qənd müftə, dügü, yağ və qoyun, çay havayı,
Göstərmiş özün hər biri Rüstəm bahalıqdan [1, s.345].*

Nəticə

Mirzə İsmayıl Qasirin satirik yaradıcılığı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində baş verən ictimai, siyasi və mədəni dəyişikliklərin ədəbi ifadəsi olmaqla yanaşı, maarifçi ədəbiyyatın inkişafına mühüm töhfə verən bədii nümunələr sistemi kimi dəyərləndirilməlidir. Onun satiraları sırf ədəbi forma olaraq deyil, həm də ictimai maarifləndirmə və əxlaqi dirçəliş üçün fəal mübarizə vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Qasirin yaradıcılığında satira bir tənqid vasitəsi olmaqdan daha artıq funksiyaya malikdir: bu, xalqın şüuruna toxunan, cəmiyyətin vicdanına müraciət edən, sosial ədalətsizliklərə qarşı fəlsəfi və bədii üsyandır. Onun “Əskinaz”, “Qara pul”, “Şəhərin qazisi” kimi satirik şeirləri yalnız fərdi tiplərin deyil, bütün bir sistemin, çürümüş idarəetmənin, mənəviyyatını itirmiş təbəqələrin və cahillik üzərində qurulmuş riyakar dini ideologiyanın tənqididir. Mirzə İsmayıl Qasir bu satiralarda: rüşvətxor məmurların, saxta təqva nümayiş etdirən din adamlarının, pula sitayiş edən, haqqı ayaqlayan burjuaziya təbəqəsinin və savadsız, maarifdən uzaq toplumun realist və ironik obrazlarını yaratmaqla, dövrünün əxlaqi çöküşünü poetik güzgüdə əks etdirmişdir.

Qasir satirasının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onun didaktik funksiyalı maarifçi məzmunu, bədii simvolizmlə ictimai gerçəklik arasında qurduğu körpü, xalq dili ilə klassik poetik formaların sintezidir. Bu cəhətlər onu Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani kimi klassik maarifçi satiriklərlə bir sırada qərarlaşdırır.

Ədəbi-tarixi baxımdan Qasirin satirik irsi həm də bir dövrün sosial sənədidir. O, yazdıqları ilə bizə yalnız poetik fikirlər deyil, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşmə öncəsi dövrün mənzərəsini, xalqın qarşılaşdığı ideoloji və mədəni böhranı, həmçinin maarifçiliyə olan ehtiyacı təqdim edir.

Sonda qeyd etmək olar ki, Mirzə İsmayıl Qasirin satirik yaradıcılığı estetik dəyəri, ictimai aktuallığı və milli-mədəni yaddaşda daşdığı yeri baxımından təkcə Lənkəran ədəbi mühitinin deyil, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin və öyrənilməyə dəyər səhifələrindən biridir. Onun satiraları bu gün də təkcə tarix deyil, müasir cəmiyyətin mənəvi durumunu dəyərləndirmək üçün güclü bir bədii resurs kimi aktuallığını qorumaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə M. İ.Q. (2015). 210 / Bakı: Şərq – Qərb, -503 s.
2. Qarayev, N.S. (2012). XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / Bakı: Elm və təhsil, 325 s.
3. Talışlı M. (2007). Əsərləri: [3cildə] / Bakı: Adiloğlu, c.3, -399 s.

MIRZA ISMAYIL QASIR'S SATIRICAL CREATIVITY: ENLIGHTENMENT PERSPECTIVE AND CRITICAL AESTHETICS

Nermin Mammadova

Institute of Folklore, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan

Mirza Ismayil Qasir is recognized as one of the Azerbaijani enlighteners and intellectuals who lived during the 19th and early 20th centuries. His satirical works were directed against the socio-political problems of his time, the backward strata of society, social injustices, and superstition. He used satire as a tool for educating society. Qasir employed satire with the aim of promoting enlightenment. His main idea was to oppose ignorance, illiteracy, hypocrisy, and social injustice in society. In his satirical poems, he called on the people to pursue science, education, and innovation, and he fought against ignorance and religious fanaticism. This article explores the key issues addressed in Qasir's satirical creativity.

Keywords: Mirza Ismayil Qasir, Lankaran, literary environment, satire, enlightenment

САТИРИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО МИРЗЫ ИСМАИЛА КАСИРА: ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЙ ВЗГЛЯД И КРИТИЧЕСКАЯ ЭСТЕТИКА

Нәрмин Мамедова

Институт фольклора Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

Мирза Исмаил Касир известен как один из азербайджанских просветителей и интеллигентов, живших в XIX — начале XX века. Его сатирическое творчество было направлено против общественно-политических проблем своего времени, отсталых слоёв общества, социальной несправедливости и суеверий. Он использовал сатиру как средство воспитания общества. Касир применял сатиру в целях просвещения. Его главная идея заключалась в борьбе с невежеством, безграмотностью, лицемерием и социальной несправедливостью. В своих сатирических стихах он призывал народ к науке, образованию, новшествам и боролся с мракобесием и фанатизмом. В статье раскрываются основные аспекты сатирического творчества Касира.

Ключевые слова: Мирза Исмаил Касир, Ленкорань, литературная среда, сатира, просвещение

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

Q.HOFSTEDENİN MƏDƏNİYYƏT PARAMETRLƏRİ NƏZƏRİYYƏSİNƏ DAİR

Elnarə Putayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: putayeva.elnara@adu.edu.az

ORCID: 0000-0002-1719-1670

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2025

Xülasə. Məqalədə milli mədəniyyətlərin müxtəlif parametrlər əsasında bölgüsünün aparılması və bu baxımdan Q.Hofstedenin təklif etmiş olduğu model təhlil olunmuşdur. Q.Hofstede bu istiqamətdə özündən əvvəlki konsepsiyaları tədqiq etmiş, müqayisələr aparmış və yeni bir təsnifat irəli sürmək qərarına gəlmişdir. O, milli mədəniyyətlərin ölçülərinin və ölkələrin bunlarla bağlı mövqeyinin öyrənilməsinin nələr əldə edə biləcəyimizə nəzər salmağı vacib hesab etmiş və bu istiqamətdə təhlillər aparmağın əhəmiyyətindən danışmışdır. Məqalədə o da vurğulanır ki, ölçülər ətrafımızdakı dünyanın dəyişməsi faktı ilə birbaşa əlaqədə olmaya da bilər, parametrlər daxili dəyişiklikləri və məntiqi nəticələri anlamağa kömək edə bilər. Digər tərəfdən, məqalədə Q.Hofstedenin müxtəlif ölkələr, cəmiyyət və mədəniyyətlərin qeyd edilən parametrlər üzrə necə xarakterizə olunduğunu irəli sürdüyü onlayn platforma üzərindən Azərbaycanın statistik göstəriciləri təhlil olunmuş, hər bir parametr üzrə ayrı-ayrılıqda necə təhlil olunduğu şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: mədəniyyət, parametr, cəmiyyət, güc məsafəsi, qeyri-müəyyənlikdən qaçma, fərdilik və kollektivism, kişilik və qadınlıq, uzunmüddətli və qısamüddətli orientasiya, istəklilik və təmkinlilik

Giriş

Mədəniyyət termini əsrlər boyu bir çox müxtəlif aspektdən araşdırılmış və şərh edilmişdir. Bu istiqamətdə Q.Hofstedenin təklif etdiyi tərif aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik: “Mədəniyyət bir qrupa və ya kateqoriyaya aid olan üzləri digərlərindən fərqləndirən şüurun kollektiv proqramlaşdırılmasıdır” [10, s.3]. Bu hadisə hər zaman kollektiv yönümlü bir fenomen hesab olunmaqla yanaşı, müxtəlif kollektivlərlə də əlaqələndirilə bilər. Məlumdur ki, hər bir kollektivin daxilində müxtəlif fərdlər mövcuddur. Fərdlərin xüsusiyyətləri dəyişkən xarakter daşıyır və bu xüsusiyyətlər mədəniyyətlərarası variasiya zamanı bir cəmiyyətdən digərinə doğru inteqrasiya edir. Antropologiyada mədəniyyət termini tayfalar və ya etnik qruplar üçün, sosiologiyada bu ifadə müxtəlif millətlər üçün, idarəetmədə isə müxtəlif təşkilatlar üçün istifadə olunmaqdadır.

Keçən əsrin ikinci yarısında bir çox tədqiqatçılar mədəniyyətin fərqli ölçü və parametrlərini təqdim edəcək cəmiyyətlərin əsas mahiyyəti haqqında müxtəlif fərziyyələr irəli sürmüşlər. Həmin dövrlərdə cəmiyyətlərin tənzimlənməsi və nəzarət altında saxlanılması üçün istifadə edilən ən geniş yayılmış ölçü vahidi onların iqtisadi təkamülü və ya müasirlik dərəcəsi olmuşdur. Cəmiyyətlərin ənənəvidən müasirə doğru bir ölçülü nizamlanması və iqtisadi təkamül insanların kollektiv zehninə proqramlaşdırılmasında öz əksini tapmışdır.

ABŞ antropoloqu Edvard Həll mədəniyyətləri ünsiyyət tərzinə və üslubuna görə yüksək məzmunlu (məlumatların çoxu gizli qalır) və aşağı məzmunlu mədəniyyətlərə (məlumatların əksəriyyəti aşkardır) bölür [1]. Praktikada bu fərqləri daha çox mədəniyyətlərin ənənəvi və müasir tiplərə bölünməsində müşahidə edə bilərik.

1949-cu ildə ABŞ psixoloqu Reymond Katel xalqların müqayisəsi üçün faktor analizinin yeni statistik texnikasının tətbiqini nəşr etdi. R. Katel əvvəlcə ayrı-ayrı tələbələrin test ballarından intellektin müxtəlif aspektlərini təhlil etmək üçün istifadə etmişdir. O, coğrafiya, tarix, siyasət, iqtisadiyyat, sosiologiya, hüquq, din və tibb istiqamətlərini əsas götürərək çoxlu sayda ölkədən müxtəlif səviyyəli dəyişənlər matrisi tərtib etmişdir. Daha sonralar onun metodu başqa tədqiqatçılar tərəfindən də istifadə edilsə də, bu təhlillər qeyri-dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir [7, s.32-33]. Belə ki, ABŞ politoloqları F.Qreq və A.Bəns siyasəti sistemlərin müxtəlif aspektlərini; ABŞ iqtisadçıları İ.Adelman və S.Morris yoxsul ölkələrin inkişafına təsir edən amilləri; irlandiyalı psixoloq R.Linn və S.Həmpson isə psixi sağlamlığın

aspektlərini tədqiq etmişdir [11].

Aspektlərin müxtəlifliyi və əldə olunan nəticələrin qeyri-dəqiq olması yeni kriteriyaların işlənilib hazırlanmasına rəvac verdi [13]. Beləliklə, Q.Hofstedenin altı ölçülü təsnifatı meydana çıxmış oldu:

1. Güc məsafəsi - insanlararası bərabərsizliyinin əsas problem olaraq müxtəlif həll yolları ilə əlaqəsini təmsil edir;
2. Qeyri-müəyyənlikdən qaçma - bilinməyən gələcək qarşısında cəmiyyətin stress səviyyəsi ilə əlaqəsini təmsil edir;
3. Fərdilik və kollektivizm - ayrı-ayrı şəxslərin ilkin qruplara inteqrasiyası ilə əlaqəsini təmsil edir;
4. Kişilik və qadınlıq - qadınlar və kişilər arasında emosional rolların bölünməsinə təmsil edir;
5. Uzunmüddətli və qısamüddətli orientasiya - insanların keçmişə, indiyə və gələcəyə olan baxışları və diqqətini təmsil edir;
6. İstəklilik və təmkinlilik - həyatdan həzz almaqla bağlı insanın istəklərinə olan nəzarətini təmsil edir [10, s.7-8].

Beləliklə, Q.Hofstede iddia edir ki, mədəniyyət və şəxsiyyət bir-biri ilə əlaqəli olsa da, bu əlaqə statistik xarakter daşıyır. Hər bir milli mədəniyyət daxilində fərdlərin geniş çeşidi var və milli mədəniyyət göstəriciləri fərdləri stereotipləşdirmək üçün istifadə edilməməlidir. Ölçüləri təsdiqləmək həm cəmiyyət məsələsidir, həm də fərqləri tədqiq olunan hər bir cəmiyyət üçün keyfiyyət şərhə də eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir [9, s.1340].

Güc məsafəsi

Güc məsafəsi müxtəlif təşkilatlar və ailə kimi xırda qurumların daha az güclü üzvlərinin gücün qeyri-bərabər paylanmasını qəbul etmələri faktı kimi müəyyən edilmişdir. Bu proses az və ya çox dərəcədə bərabərsizliyi təmsil edir, lakin yuxarı təbəqədən deyil, aşağı təbəqədən müəyyən edilir. Bu, cəmiyyətin bərabərsizlik səviyyəsinin liderlər qədər davamçılar və tərəfdaşlar tərəfindən də təsdiqləndiyini göstərir. Güc və bərabərsizlik, əlbəttə ki, istənilən cəmiyyətin son dərəcə mühüm xüsusiyyəti olmaqla yanaşı, fərqli cəmiyyətlərdə müxtəlif rəqəmlərlə təmsil olunur. Bütün cəmiyyətlərdə qeyri-bərabərlik hökm sürür, lakin bəzilərinə bu göstəricilər az və ya çox dərəcədə fərqlənir [3, s.56-59].

Güc məsafəsi geniş olan mədəniyyətlərdə iyerarxiya hakim xarakter daşıyır və tabeçilik zənciri idarəçiliyin əsasını təşkil edir. Güc məsafəsinin dərəcəsi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi və idarəetmə səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədə təzahür edir. Fərdiyyətçi cəmiyyətlərdə güc məsafəsi dar, kollektiv cəmiyyətlərdə isə bu məsafə geniş xarakterli olması ilə səciyyələnir.

Qeyri-müəyyənlikdən qaçma

Qeyri-müəyyənlikdən qaçma riskdən yayınma ilə eyni deyil; cəmiyyətin qeyri-müəyyənliyə tolerantlığını ifadə edir. Bu göstərici cəmiyyətin üzvlərinin müxtəlif xarakterli situasiyalarda özlərini rahat və ya narahat hiss etmələri üçün nə dərəcədə proqramlaşdırıldığını təcəssüm edir. Bu situasiyalara yeni, naməlum, təəccüblü və qeyri-adi halları aid etsək, qeyri-müəyyənlikdən qaçan cəmiyyətlər ciddi davranış kodları, qanunlar və qaydalar, mütləq həqiqətə inam kimi qaydaları tətbiq etməklə belə vəziyyətləri minimuma endirməyə çalışırlar.

Tədqiqatlar göstərdi ki, qeyri-müəyyənlikdən qaçan cəmiyyətlərdə və mədəniyyətlərdə insanlar daha emosionaldır və daxili enerji ilə motivasiya olunurlar. Əksinə, qeyri-müəyyənliyi qəbul edən mədəniyyətlər öyrəşdiklərindən fərqli səslənən fikirlərə qarşı daha tolerantdırlar və daha az qaydalara sahib olmağa çalışırlar. Fəlsəfi və dini müstəvidə onlar müxtəlif cərəyanların insanlara təsir etməsinə etiraz etmirlər. Bu mədəniyyətlərdəki insanlar daha fleqmatikdirlər və öz duyğularını ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər [3, s.217-218].

Qeyri müəyyənlikdən qaçmağın qüvvətli olduğu cəmiyyətlərdə inanc və davranışlara

sərt qaydalar hakimdir, yeniliklərə qarşı tolerantlıq zəifdir. Bu dərəcənin aşağı olduğu mədəniyyətlərdə ayrı-ayrı fərdlər dəyişikliklərə daha rahat şəkildə adaptasiya ola bilirlər.

Fərdilik və kollektivizm

Fərdiyyətçilik kollektivizmə qarşı qoyulduqda fərdi xüsusiyyətləri deyil, cəmiyyətdəki insanların qruplara integrasiya dərəcəsini ölçməyə yönəlmiş olur. Fərdi aspektdən baxdıqda görürük ki, cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdləri arasında əlaqələr sıx deyil və hər kəs yalnız özünün və ailəsinin qayğısına qalmaqla məşğuldur. Kollektivist tərəfdə biz insanların dünyaya gəldiyi gündən etibarən güclü və birləşmiş qruplara, geniş tərkibli ailələrə integrasiya olunduğunu görürük [14]. Burada şərti qrupun ayrı-ayrı üzvləri bir-birini qorumaqla yanaşı, digər şərti qruplara qarşı çıxmaqdan da çəkinmirlər. Bu xüsusiyyət də dünyadakı bütün cəmiyyətlər üçün son dərəcə fundamental və diqqət çəkən bir məsələdir. Fərdiliyin üstün olduğu cəmiyyətlərdə hər kəs öz mənafeyini düşünsə də, kollektivizmin üstün olduğu mədəniyyətlərdə hər bir fərdin şəxsi mənafeyi arxa plana, ümumi birlik isə ön plana keçir [4, s.58-60].

Kişilik və qadınlıq

Kişilik və qadınlıq fərdi xüsusiyyətlər kimi deyil, cəmiyyət olaraq dəyərlərin cinslər arasında bölüşdürülməsinə istinad edir. Q.Hofstedenin apardığı təhlillərdən belə məlum olmuşdur ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə və cəmiyyətlərdə qadınlar və kişilər arasındakı bərabərlik və ya bərabərsizlik özünü müxtəlif rəqəmlərlə ifadə edə bilər [11]. Bəzi mədəniyyətlərdə qadınların dəyərləri cəmiyyət daxilində kişilərin dəyərlərindən daha az fərqlənir; digərlərində isə kişilərin dəyəri “rəqabətli”, qadınların dəyəri isə “qayğıkeş” kimi sifətlərlə xarakterizə olunur. Birinci növ ölkələrdə qadınlar kişilərlə eyni dəyərlərə malik olsa da, ikinci növ cəmiyyətlərdə kişilər bir qədər iddialı və rəqabətə meyillidirlər. Tədqiqatçı bu ölkələrdə kişilərə verilən dəyərlərlə qadınlara verilən dəyərlər arasında uçurumun olduğunu xüsusi olaraq vurğulamışdır [2].

Uzunmüddətli və qısamüddətli orientasiya

Bu parametr ilk dəfə Çin alimləri tərəfindən hazırlanmış sorğu vərəqindən istifadə etməklə dünyanın 23 ölkəsində tələbələr arasında keçirilmiş sorğuda müəyyən edilmişdir [2]. Bu kateqoriyada əks olunan dəyərlərə əzmkarlıq, qənaətcilik, statusa görə münasibətlərin nizama salınması, sosial öhdəliklər, ənənələrə hörmət, özünü qorumaq, şəxsi sabitlik aid edilə bilər [15, s.89-90]. Buraya iki növ cəmiyyət üzvlərini aid edirik ki, onlardan birincisi gələcəyə yönümlü daha uzun müddətə və tarixə yönələrək planlar qurmuş olur. Onların əksinə, qısamüddətli orientasiyaya malik cəmiyyətlərdə insanlar yaxın gələcəyə uyğun planlar qurub onları reallaşdırmağa yönəlmiş həyat tərzinə üstünlük vermiş olur [6].

İstəklilik və təmkinlilik

2010-cu ildə Q.Hofstede öz kitabına yeni, altıncı ölçünü əlavə etmiş və bu ölçünün digər beş ölçü ilə əhatə olunmayan aspektləri əhatə etdiyini vurğulamışdır. İstəkliliyin üstün olduğu cəmiyyətlərdə həyatdan həzz almaq və əylənmək kimi insanın təbii istəkləri nisbətən sərbəst şəkildə ödənilə bilər. Təmkinliliyin hökm sürdüyü mədəniyyətlərdə isə bu ehtiyacların ödənməsinə xüsusi diqqətin ayrılmasına şərait yaradılmır və bu proses ciddi sosial qaydalarla tənzimlənir.

Bu altı parametr cəmiyyət və mədəniyyətləri təsvir etmək üçün çərçivə kimi istifadə oluna bilər, lakin bəzi ölkələrdə və cəmiyyətlərdə mədəni xüsusiyyətləri təsvir etmək üçün əlavə parametrlərdən də istifadə oluna bilər.

Q.Hofstedenin tərtib etdiyi parametrlər əsasında müxtəlif cəmiyyət və mədəniyyətlərin statistik müqayisəsini apara bilmək və müvafiq məlumatlar əldə edə bilmək üçün onlayn platforma üzərindən təqdim etdiyi rəqəmlər diqqət doğuran təhlillər kateqoriyasına aid edilə bilər. Biz də həmin onlayn platformaya müraciət edərək Azərbaycan cəmiyyəti haqqında ortaya çıxan rəqəmlərin statistik təhlilinə nəzər yetirdik. Həmin məlumatlar aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər [16]:

Güc məsafəsi - 85

Bu göstərici ölkəmiz üçün yüksək olaraq qiymətləndirilir və cəmiyyətin iyerarxik ardıcılığı qəbul etməsi xüsusi olaraq vurğulanır. Cəmiyyətdə hər kəsin öz rolu və funksiyası var və bu proses iyerarxik qanunlar çərçivəsində tənzimlənir. Az və ya çox gücə malik olan idarəedicilər cəmiyyətdə xüsusi statusa sahibdirlər.

Fərdilik və kollektivizm - 28

Azərbaycan cəmiyyəti üçün fərdilik 28 olaraq hesablandığından, bu cəmiyyət kollektivist xarakter daşıyır. Bu cəmiyyətdə hər kəs qrup daxilində güclü bağla bir-birinə bağlıdır və hər bir fərd qrup daxilindəki yoldaşının müdafiəsinə qalxmağa hər zaman hazır olur. Sədaqət bütün digər sosial qaydalardan öndə gəlir və xəyanət qəbulənməz bir xüsusiyyət hesab edilir.

Kişilik və qadınlıq - 50

Orta xala malik olan bir cəmiyyətdə hər iki cinsin nümayəndəsinin statusu bərabərdir və nailiyyətlər və iş şəraiti hər iki sinfin nümayəndəsi üçün bərabər imkanlar açır.

Qeyri-müəyyənlikdən qaçma - 88

Burada cəmiyyətin gələcəyi idarə edə bilməsi haqqında olan narahatlığı öz əksini tapır. Bu narahatlığın doğurduğu situasiya bəzi cəmiyyətlərdə idarə oluna bilən, bəzilərinə isə idarə oluna bilməyən xarakter almışdır. Azərbaycanın bu kateqoriyada xalı 88 olduğundan, belə məlum olur ki, bu cəmiyyət qeyri-müəyyənlikdən qaçmağa meylli hesab oluna bilər. İnsanlar yenilikləri rahatlıqla qəbul edə bilmir və riskə getməyə üstünlük vermirlər. Onlar sınaqdan çıxmış üsullara üstünlük verir, ani qərarları müsbət qarşılamırlar. Bunun üçün cəmiyyətin qəbul etdiyi ciddi qaydalar, qanunlar, tənzimləmələr və təlimatlar mövcuddur.

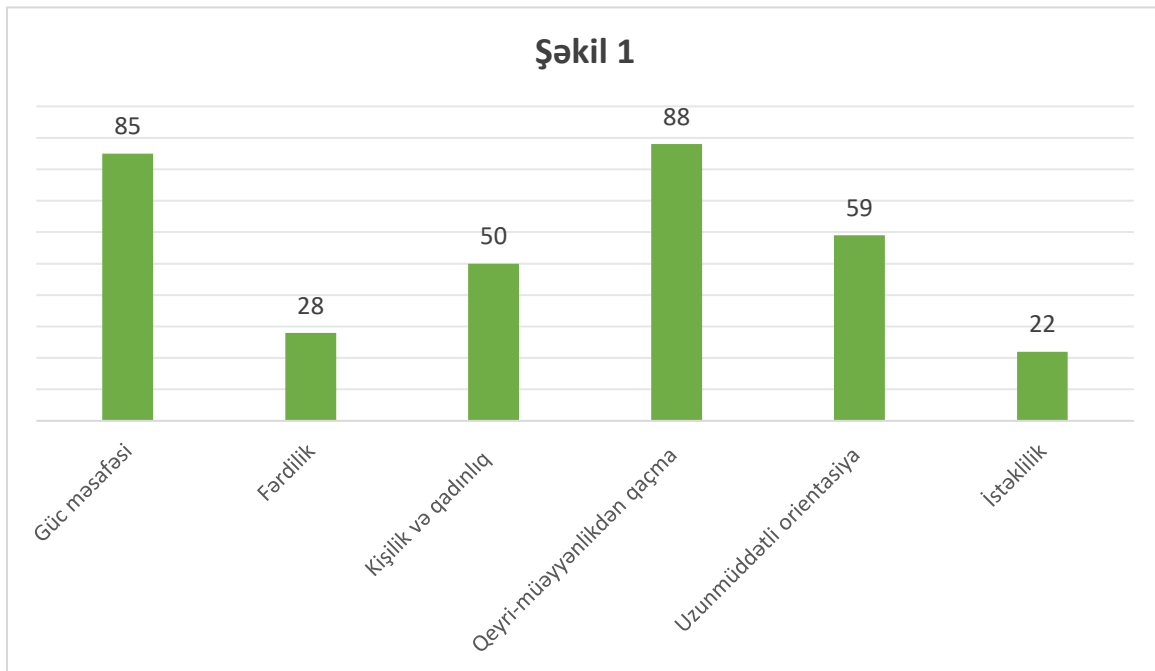
Uzunmüddətli orientasiya - 59

Azərbaycan cəmiyyəti bu parametrdə 59 xalla pragmatik xarakter daşdığını isbat edir. Pragmatik xarakterli cəmiyyətlərdə insanlar situasiyaya, şərtlərə və zamana güvənərək hərəkət etməyə üstünlük verir. Onlar asanlıqla öz adət-ənənələrini dəyişmiş şərtlərə uyğunlaşdırı bilər, uğur əldə edə bilmək üçün gələcəyə investisiya qoymağı vacib hesab edirlər.

İstəklilik - 22

Bu kateqoriya həm də sosiallaşma kimi də xarakterizə oluna bilər. Bu parametr insanın öz arzu və istəklərini nə dərəcədə tənzimlədiyini göstərən bir xüsusiyyətdir. Bu baxımdan bizim cəmiyyət 22 xalla təmkinli olaraq qiymətləndirilir və pessimizmə yönəlik bir davranış nümayiş etdirir. Bu cəmiyyətdəki insanlar boş vaxtlarını dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir və arzularının reallaşmasını arxa plana yerləşdirə bilirlər. İnsanlar öz davranışlarını sosial normaların çərçivəsində tənzimləyərək istəklərini dilə gətirməyin çox da düzgün olmadığını qeyd edirlər.

Aşağıdakı şəkildə onlayn platformadan götürülmüş məlumatlar qrafik şəkildə öz əksini tapmışdır [16]:

Nəticə

Q.Hofstedenin təqdim etdiyi parametrlərin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Prosesyönümlü və nəticəyönümlü

Prosesyönümlü mədəniyyətlərdə texniki qaydalar hökm sürsə də, nəticələrə köklənmiş cəmiyyətlər ümumi mənafeyi əsas götürə bilər. Bu parametr mədəniyyətin homogen və ya heterogen xarakteri ilə şərtləndirilir. Nəticəyönümlü cəmiyyətlərdə hər kəs öz təcrübəsini eyni şəkildə həyata keçirməyə məcbur olsa da, prosesyönümlü cəmiyyətlərdə qavrayış fərqləri müşahidə olunur [5]. Mədəniyyətin homogenlik səviyyəsi onun gücünün göstəricisi olduğundan, güclü cəmiyyətlərin daha çox nəticə yönümlü olması təhlillərin sonunda əldə olunan nəticələrdəndir.

2. İşyönümlü və işçiyönümlü

Birinci növ cəmiyyətlərdə əsas diqqət yalnız işçilərin öhdəsinə düşən işləri necə yerinə yetirməsinə yönəlmiş olur; ikinci növ cəmiyyətlərdə isə işçilərin rifahı hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Q.Hofstedenin tədqiqatları belə deməyə əsas verir ki, iş və işçilərin orientasiyası mədəniyyətin bir hissəsi və iqtisadi böhranların olub-olmaması kimi tarixi amillərin nəticəsi hesab olunmalıdır [8, s.885-886].

3. Açıq və qapalı sistemlər

Bu parametr daxili və xarici ünsiyyətin ümumi üslubuna, yeni gələnlərin adaptasiyasının çətinlik səviyyəsinə şamil edilə bilər. Cəmiyyətdaxili ünsiyyətin asan olduğu şəraitdə ölkəyə daxil olmuş xarici ölkə vətəndaşlarının da bu cəmiyyətə adaptasiyası rahat bir şəkildə baş tuta bilər.

Q.Hofstedenin konsepsiyasının mədəni fərqlərin təhlilini üzə çıxarmaq baxımından tətbiq edilməsi bizə bir çox nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Eləcə də, bu parametrlər hər bir ölkədə, cəmiyyətdə və mədəniyyətdə fərdlər və qruplar arasında hansı oxşarlıqların və fərqliliklərin mövcud olması, milli-mədəni xüsusiyyətlərin müxtəlif proseslərdə necə əks olunması, fərqli situasiyaları idarə etməyə imkan verən proseslərin nədən ibarət olması barədə müəyyən nəticələr çıxarmağa əsas verir [12, s.313].

Ədəbiyyat

1. Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Garden City, NY: Anchor.
2. Hofstede, G. & Bond, M. H. (1988). The Confucius connection: from cultural roots to economic growth. *Organizational Dynamics*, 16, 4-21.
3. Hofstede, G. & Hofstede, G. J. (2005). *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (Rev. 2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
4. Hofstede, G. & McCrae, R. R. (2004). Culture and personality revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross-Cultural Research*, 38, 52-88.
5. Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage.
6. Hofstede, G. (1991). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London, UK: McGraw-Hill.
7. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
8. Hofstede, G. (2006). What did GLOBE really measure? Researchers' minds versus respondents' minds. *Journal of International Business Studies*, 37, 882-96.
9. Hofstede, G. (2010). The GLOBE debate: Back to relevance. *Journal of International Business Studies*, 41, 1339-46.
10. Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014>.
11. Hofstede, G. with Arrindell, W. A., Best, D. L., de Mooij, M. Hoppe, M. H., van de Vliert, E., van Rossum, J. H. A., Verweij, J., Vunderink, M. & Williams, J. E. (1998). *Masculinity and Femininity: The taboo dimension of national cultures*. Thousand Oaks, CA: Sage.
12. Kirkman, B. L., Lowe, K. B., & Gibson, C. B. (2006). A quarter century of Culture's Consequences: A review of empirical research incorporating Hofstede's cultural values framework. *Journal of International Business Studies*, 37, 285-320.
13. Minkov, M. (2007). *What makes us different and similar: A new interpretation of the World Values Survey and other cross-cultural data*. Sofia, Bulgaria: Klasika i Stil.
14. Schimmack, U., Oishi, S. & Diener, E. (2005). Individualism: A valid and important dimension of cultural differences between nations. *Personality and Social Psychology Review*, 9, 17-31.
15. Triandis, H. C. (2004). The many dimensions of culture. *Academy of Management Executive*, 18, 88-93.
16. <https://www.theculturefactor.com/country-comparison-tool?countries=azerbaijan>

ON G. HOFSTEDE'S THEORY OF CULTURAL DIMENSIONS

Elnara Putayeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

The article analyzes the classification of national cultures based on various dimensions proposed by G. Hofstede in this regard. G. Hofstede studied previous concepts in this direction, made comparisons and decided to propose a new classification. He considered it important what we can gain from studying the dimensions of national cultures and the position of countries in this regard and spoke about the urgency of conducting analyses in this direction. The article also emphasizes that the dimensions may not be directly related to the fact of changing the world around us, the parameters can help understand internal changes and logical consequences. On the other hand, the article analyzes the statistical indicators of Azerbaijan on the online platform where G. Hofstede proposed how different countries, societies and cultures are characterized by the mentioned dimensions, and explains how each parameter is analyzed separately.

Keywords: culture, dimension, society, power distance, uncertainty avoidance, individualism and collectivism, masculinity and femininity, long-term and short-term orientation, indulgence and restraint

О ТЕОРИИ КУЛЬТУРНЫХ ПАРАМЕТРОВ Г. ХОФСТЕДЕ

Эльнара Путаева

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

В статье анализируется классификация национальных культур на основе различных параметров предложенная Г. Хофстеде. Он изучил предыдущие концепции в этом направлении, провел сравнения и решил предложить новую классификацию. Г. Хофстеде считал важным рассмотреть, что мы можем получить от изучения измерений национальных культур и положения стран в этом отношении, и говорил о важности проведения анализов в этом направлении. В статье также подчеркивается, что измерения могут не быть напрямую связаны с фактом изменения мира вокруг нас, параметры могут помочь понять внутренние изменения и логические последствия. С другой стороны, в статье анализируются статистические показатели Азербайджана на онлайн-платформе, где Г. Хофстеде предложил, как различные страны, общества и культуры характеризуются упомянутыми параметрами, и объясняет, как каждый параметр анализируется отдельно.

Ключевые слова: культура, измерение, общество, дистанция власти, избегание неопределенности, индивидуализм и коллективизм, мужественность и женственность, долгосрочная и краткосрочная ориентация, индугенция и сдержанность

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

TÜRKİYƏ İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA MƏDƏNİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİN MÜHÜM ASPEKTLƏRİ

Şahismayıl İsmayilov

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: ismayilovsahismayil@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7441-3575

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2032

Xülasə. Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bu gün birgə, qarşılıqlı səylər və sarsılmaz iradə əsasında inkişaf etdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin səsləndirdiyi “bir millət iki dövlət” ifadəsi yeni dövrdə iki dövlət arasında olan münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin çox gözəl təcəssümüdür. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrə nəzər salsaq görərik ki, azərbaycanlılar və türklər hər zaman çiyin-çiyinə dövrün çətinliklərinə sinə gərrib, ağır sınaqlardan alnıaçıq çıxıblar. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı ikitərəfli mədəni və iqtisadi əlaqələr son 20 ildə digər qonşu ölkələr üçün nümunə və model ola biləcək keyfiyyət və dinamika səviyyəsinə yüksəlib. 1991-ci il noyabrın 9-da Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyıb, diplomatik əlaqələr isə 1992-ci il yanvarın 14-dən qurulub. Türkiyə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətdir. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində müstəqilliyin ilk illərində olduğu kimi son dövrlərdə də maraqlı yeniliklər yaşanır. İlk növbədə Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasını qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, enerji sahəsi başda olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində əməkdaşlıq yeni səviyyəyə çatıb. Qarşılıqlı rəsmi səfərlərin intensivliyi xeyli artıb.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, mədəniyyət, iqtisadi, strategiya

Giriş

XX əsrin birinci yarısında yetişmiş və geniş fəaliyyət göstərmiş dünya miqyaslı görkəmli dövlət xadimi, müasir Türkiyə dövlətinin yaradıcısı və ilk prezidenti Mustafa Kamal Paşa (Atatürk) milli mədəniyyətlərin məzmunu, mahiyyəti və inkişafı haqqında geniş bir təlim yaratmışdır. M. Atatürkün bu fəaliyyəti Osmanlı türkləri dövlətində hakim ideologiyanın sırf islam dini olduğu bir dövrdə başlanmışdır. Bu ideologiya isə 1923-cü ildə Türkiyədə yaradılmış Respublika üsul-idarəsinin məqsədlərinə uyğun gəlmirdi. Buna görə də Türkiyənin teokratik dövlət aparatı M. Atatürkün nəzəri planda hazırladığı etatizm (dövlətçilik) prinsipi əsasında yaradılan dövlət aparatı ilə əvəz olunmalı idi. M. Atatürk demişdir: “Din bir vicdan məsələsidir. Hər kəs vicdanının səsinə eşitməkdə sərbəstdir. Biz dinə hörmət edirik, bu düşüncəyə müxalif deyilik. Biz sadəcə olaraq dini işləri milli və dövlət işləri ilə qarışdırmağa çalışır, kasta və digər cinayətkar fəaliyyətləri əsaslanan fanatizmi qəbul etmirik” [6, s.11].

Avropa və Asiya qitələrinin ən mədəni həyatları ilə dərinlən tanış olmuş M. Atatürk bu iki qitənin ayrıcında yerləşən Türkiyə üçün müasirləşmə siyasətinə üstünlük verdi: sultanlıq ləğv edildi (1922) və Türkiyə Cümhuriyyəti elan edildi (1923), xəlifəlik aradan qaldırıldı (1924). Türkiyənin böyük lideri olan Mustafa Kamal Paşa demişdir: “Mənim həyatda yeganə fikrim, şərəfim türklükdən başqa bir şey deyildir”. 1933-cü ildə isə Qazi Mustafa Kamal paşa Atatürk: “Nə xoşbəxtdir türkəm deyən” sözlərini böyük iftixarla şərh etmişdir. Bütövlükdə milli birlik tərəfdarı olan M. Atatürk cəmiyyətin sinfi bölgünü, siniflərarası mübarizəni rədd edir. O, demişdir: “Əgər dünyanın bizə hörmət göstərməsini istəyiriksə, əvvəl bizim özümüzün özümüzlə və millətimizlə bu hörməti hissən, fikrən, bütün hərəkətlərimizdə göstərməliyik.

Bu tədqiqatda keyfiyyət metodundan istifadə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı ilkin və ikinci qaynaqlara müraciət edilmişdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və Türkiyə arasındakı mədəni və iqtisadi əlaqələri və bunların əhəmiyyətini tədqiq etməkdir. Bu mövzu ilə bağlı bir çox fərqli araşdırmalar olsa da, bu aspektdən mövzu ilə əlaqəli tam yanaşma olmamışdır. Tədqiqatda 1923-1993-cü illər arasında iki dövlət arasındakı mədəni və iqtisadi əlaqələr ələ alınaraq bu əlaqələrin əhəmiyyəti və hər iki ölkə üçün müsbət təsirləri tam şəkildə araşdırılmışdır.

Mustafa Kamal Atatürkün mədəni inqilablarına baxış

Türkiyə xalqının milli-azadlıq mübarizəsi tarixi M. Atatürk tərəfindən 1927-ci ilin 15-20 oktyabrında Xalq Respublikaçıları partiyası konqresinin 6-cı iclasında, 36 saat ərzində məruzə şəklində şərh edilmişdir və “Nıtq” adı altında nəşr edilmişdir. Rus dilində həmin “Nıtq” adlı kitab “Yeni Türkiyənin yolu” adı altında 4 cildə (1 cild Moskvada 1929-cu ildə çapdan çıxmışdır) nəşr olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq Mustafa Kamal Atatürkün siyasi görüşləri, həm də kamalçılıq və Kamal inqilabının məzmunu Sovet siyasi ədəbiyyatında düzgün illər, xüsusilə 1923-1953-cü illərdə düzgün qiymətləndirilmişdir. Bu məsələlər “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nın 20-ci cildində (1953-cü il) Mustafa Kamal paşa “burjua-mülkədar partiyasının lideri kimi daxili siyasətdə xalqa zidd xətt yeridirdi” kimi şərh edilmişdir. Halbuki, Mustafa Kamal Atatürk xalqçılıq prinsiplərinə sadıq olaraq qeyd edirdi ki, cəmiyyət siniflərdən deyil, zümrlərdən ibarətdir, yeni kəndli, fəhlə, sənətkar, tacir və dövlət məmurları kimi peşə prinsipi ilə birləşmiş fərdlər toplusudur. Deməli, Rusiya bolşeviklərinin cəmiyyəti varlı və yoxsul siniflərə bölmə siyasətini qəbul etmədiyi üçün, M. Atatürk əsassız olaraq burjua-mülkədar partiyasının lideri kimi qələmə verilmişdir. Halbuki, M. Atatürk cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əksinə olaraq, xalqı vahid və bölünməz qüvvə kimi qəbul etmişdir.

XX əsrin 20-30-cu illərində Türkiyədə aparılmış islahatlar ölkədə mədəni inkişafın Türk-dünyəvilik - Qərb sistemi əsasında həyata keçirildiyi, mədrəsələr bağlandı (1924), İslam təqvimini beynəlxalq təqvimlə əvəz edildi (01.01.1926-cı ildən), məktəblərdə oğlan və qızların birgə oxumasına keçildi (1927), ərəbcə əlifba çox çətin olduğundan latın əlifbası qəbul edildi (1928), İslam dininin dövlət dini olması haqqında Konstitusiyaya maddəsi ləğv edildi (1928), qadınlara seçki hüququ verildi (1930). Bütün bu tədbirlər mədəni inqilabın tərkib hissəsi kimi xalq tərəfindən qəbul edildi.

Mustafa Kamal Atatürk mədəniyyətin inkişafında elmin roluna xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Çıxışlarının birində, o, demişdir: “Dünyada hər şey üçün - mədəniyyət üçün, həyat üçün, müvəffəqiyyət üçün həqiqi mürşid elmdir, fəndir. Elm və fəndən xaricdə mürşid axtarmaq qəflətdir... cəhalətdir...” [1, s.203]. M. Atatürkün təşəbbüsü ilə 1931-ci ilin 12 aprelində Türkiyədə “Türk tarixi tədqiq cəmiyyəti” yaradıldı və bu cəmiyyət 1935-ci ildən “Türk tarix qurumu” adlandırıldı. Bu qurumda Yusif Akçura oğlu, Mehmet Fuad Köprülü, Əhməd Ağaoğlu (mühacir azərbaycanlıdır) və digərləri üzv olmuşlar. Mustafa Kamal paşa bu cəmiyyətin fəxri üzvü seçilmişdir. Bu qurum “Tarix” kitabını (4 cildə, 1932-1934-cü illərdə), “Cümhuriyyət tarixi”, “Tarix dərsləri”, “Türkiyə inqilab tarixi” kitablarını hazırlayaraq nəşr etdirdi. Bu kitablara qədərki dövrdə Türkiyə Osmanlı Xanədanlığı tarixi kimi şərh edilirdi. İslamdan əvvəlki dövrlərin zəngin tarixi isə tamamilə unudulmuşdu. Türklərin Orta Asiyada yaşadıkları dövrün tarixi tamamilə kölgədə qalmışdı. 1934-cü ildə etdiyi çıxışların birində M. Atatürk zəngin “türk tarixini düzgün təməllər üstündə” yazmağın vacibliyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Milli mədəniyyətin ifadə vasitəsi olan ana dili üzrə inqilabi tədbirlər (latın əlifbasına keçid, ərəb dillərindən keçmiş lüzumsuz sözlərin çıxarılması və s.). Türkiyədə mədəni inkişafa böyük bir təkan oldu. M. Atatürk deyirdi: “Türk dili ahəngli, zəngin dildir” (1928), “türk dili dillərin ən zənginlərindəndir” (1930). 1931-ci ildə etdiyi çıxışların birində isə o, demişdir: “Dil millət üçün müqəddəs bir xəzinədir”. M. Atatürk mədəni inqilab yolunu işıqlandırarkən “milli birlik və bərabərlik” amalına xüsusi fikir verirdi. 1925-ci ildə etdiyi çıxışların birində o, demişdir: “Milli mübarizədə şəxsi əfsanə deyil, milli ideal, milli ləyaqət gerçək amil olmuşdur. Türklərin (milli varlığının təməlində milli şüur və milli birlik fəxr etmək üçün yaranmışdır. Öz tarixində o, dəfələrlə möhtəşəm uğurlar həyata keçirmişdir”. M. Atatürkün irsinin geniş və dərin tədqiqatçısı professor Ütkan Qocaturk yazır: Atatürkçü çağdaşlaşmanın təməlində dövlət olaraq istiqlalçılıq, millət olaraq hegemonluq, fərd olaraq hüquq və azadlıqlar durur [1, s.214]. Anadolu və Azərbaycan türklərinin həyatında 1918-1920-ci illər çox gərgin bir dövr olmuşdur. Həmin dövrün əvvəllindən Rusiya Sovet hökumətinin əli ilə erməni-daşnak qüvvələrinin

rəhbərliyi altında “Bakı Kommunası” adlı bir qurum yaradılmışdı. Bunun ərəfəsində isə çox iyrənc bir siyasi oyun həyata keçirilirdi.

Erməni soyqırımı və Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı əlaqələrin güclənməsi

1918-ci ilin 30 martında Bakıda 7000 nəfərlik erməni hərbi dəstələri və 6000 nəfərlik qırmızı qvardiya (bolşevik-rus hərbi qüvvələri) Bakıda yaşayan türk əhalisini qırmaq üçün hərəkətə keçirdilər. Martın 31-də saat 22:00-da bütün bu silahlı qüvvələr müsəlman əhalisinə qarşı hücumu keçdilər [5, s.216]. Şəhərin şimal hissəsində “Erməni kənd” adlanan yerdən toplardan atəş açıldı. Bir top gülləsi Təzəpir məscidinin minarəsini zədələdi. Şəhərin “Şamaxinka” adlanan hissəsində daşnak hərbi hissələri hücumu keçdilər və məşhur “İsmailiyyə” binasını yandırdılar. Vəhşilənmiş erməni hərbi dəstələri şəhərin mərkəzində yerləşən Balaxanı küçəsində Xəzər dənizinə qədərki bütün evlərdə yaşayan türk əhalisini küçələrə tökərək güllələdilər. Azərbaycan-Türkiyə hərbi qüvvələri 31 iyulda Xırdalana daxil oldular. Belə bir şəraitdə Bakı Kommunası hakimiyyəti istefa verdi və hakimiyyət avqustun 1-də Sentrokaspi adlanan eser-daşnak-mənşevik liderlik diktaturasının əlinə keçdi və İrandakı ingilis hərbi qüvvələri Bakıya dəvət edildi. Avqustun 17-də general Denstervilin komandanlığı altında Bakıya göndərilmiş az saylı ingilis qoşun hissələri Bakıya daxil oldu. Azərbaycan-Türkiyə hərbi qüvvələrinə köməyə göndərilmiş Türkiyənin 15-ci diviziyası sentyabrın 8-də Bakı ətrafına çatdı və sentyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə buraya gəlmiş Nuru paşanın ümumi komandanlığı altında Bakıdakı düşmən qüvvələrinə qarşı ümumi hücum başlandı və şəhər sentyabrın 15-də düşmənlərdən tamamilə azad edildi. Bakıda olan az saylı ingilis qoşun hissələri cüzi müqavimətdən sonra dəniz ilə öncə Zəliyə (İran ərazisindədir) geriye çəkildilər. 1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakıda 5-ci Qafqaz və 15-ci Türkiyə piyada diviziyalarının rəsmi keçidi oldu. Bakının düşmən qüvvələrindən azad edilməsi əməliyyatlarında 1100 nəfər türk əsgəri və 30 nəfər türk zabiti şəhid oldular. Xilaskar türk ordusu həlak olmuş əsgərlərinin köməyi ilə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri düşmən qüvvələrindən azad edilməsi şərafinə Bakının şərqindəki parkında (indi “Şəhidlər xiyabanı” adlanır) Türkiyənin xilaskar ordusunun şəhidlərinin adları mərmər lövhələrə həkk olunmuşdur və bu da Azərbaycan-Türkiyə əbədi dostluğunun rəmzidir. Bakı şəhəri düşmən qüvvələrindən azad edildikdən 2 gün sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. 1918-ci ilin 10 oktyabrında Antanta dövlətləri və Türkiyə sultanlığı arasında aparılmış sülh danışıqlarına əsasən Türkiyə sultanı öz ordusunu Batumdan və Bakıdan çıxarmalı idi. Türkiyə ordusunun Azərbaycandan getməsi erməni daşnak hərbi qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərinə yenidən hücumlarına şərait yaratdı: erməni generalı Andranikin dəstəsi ilə Zəngəzur dairəsində azəri türklərini qarət edərək yaşıtdıqları yerlərlərdən qovmağa başladılar. Belə hücumlar Qarabağda təşkil edildi.

Post Sovet dövründə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyevin rolu

XX əsrdə türk dünyası iki görkəmli lider yetişdirmişdir. Əsrin I yarısında Mustafa Kamal paşa Atatürk, II yarısında isə Heydər Əliyev siyasi xadimlər kimi beynəlxalq aləmdə parladılar. Türk dünyası üçün burada rəmzi mənada bir varislik də mövcuddur. Mustafa Kamal Atatürk liderlik haqqında demişdir: “Lider yalnız millətə güvənməli və təşkilatçı olmalıdır. Ələlxüsus müstəqillik və keçid dövrlərində liderin güvəndiyi yeganə qüvvət qaynağı milləti olmalıdır”.

Heydər Əliyev 1992-ci ildə Naxçıvanda Türkiyə jurnalisti İrfan Ülküyə verdiyi müsahibəsində demişdi: “DTK-da şərəf və namusla işləmişəm. İşlədiyim müddətdə öz millətimə, bir dəfə də olsun, xəyanət etməmişəm. Bu mənada vicdanım rahatdır” [7, s.18]. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 2001-ci ildəki çıxışlarının birində milli mənlik mənsubiyyəti haqqında belə demişdir: “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” [4]. ABŞ tədqiqatçısı Odri Armstad 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan türkləri: dövlət və fərd rus hakimiyyəti altında” adlı kitabında Heydər Əliyevin fəaliyyəti haqqında belə yazmışdır:

“Bütün güclü şəxsiyyətlər kimi, Heydər Əliyev də hamını öz arxasınca apara bilirdi. O, son dərəcə işgüzar və ziyalı rəhbər kimi, zəifləmiş iqtisadiyyata yeni nəfəs gətirdi, Azərbaycanın nüfuzunu yüksəltməyə nail oldu. Heydər Əliyev Siyasi Büronun tərkibinə daxil olan ilk azərbaycanlı lider idi. Bu respublikanın siyasi gücünün çoxalması baxımından son dərəcə əhəmiyyətli amilə çevrildi”.

Moskvada SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini olduğu dövrdə Kommunist Partiyası Siyasi Bürosunun üzvü Heydər Əliyev Qazaxıstan Partiya təşkilatının rəhbəri mərhum Dinmiihəmməd Kunayevin yerinə rus Kolbinin göndərilməsini siyasi səhv hesab edərək, öz narazılığını Mixayıl Qorbaçova bildirməyi özünə borc bilmişdi. Həmin dövrdə Siyasi Büronun üzvü SSRİ Xarici İşlər Naziri A.Qromıko Heydər Əliyev haqqında belə demişdir: “O, Mərkəzi Komitə üzvlərinin əksəriyyətinə xas olan tərbiyəsizlik, həyasızlıq, yüngülxasiyyətlik kimi keyfiyyətlərdən uzaq idi... Öz-özümə düşündüm: Sovet İttifaqını idarə etmək üçün məhz belə cavan və enerjili rəhbər gərəkdir. Bu keyfiyyətlər Heydər Əliyevdə vardır”. Mixayıl Qorbaçovun SSRİ-ni dağılmaqdan xilas etmək üçün ortaya atdığı “yenidənqurma” siyasəti bu çoxmillətli dövlətin dağılması prosesinin qarşısını ala bilməzdi və ala bilmədi. Heydər Əliyev 1991-ci ilin 19 iyununda SSRİ Nazirlər Sovetinin partiya təşkilatına kommunist partiyası sıralarından çıxmaq haqqında yazdığı ərizəsində göstərmişdi ki, - SSRİ-də kommunist eksperimenti, sosialist seçimi özünü doğrultmadı. SSRİ-nin dağılması prosesini M.Qorbaçovun gizli razılığı ilə ermənilər tərəfindən başlanmış Qarabağ fitnə-fəسادı daha da sürətləndirdi. Azərbaycan xalqının milli müstəqillik uğrunda mübarizədə mütəşəkkil mübarizə əzmini qırmaq üçün M. Qorbaçov 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıya divan tutmaq üçün Sovet ordusu hissələrinin böyük bir dəstəsini qəflətən buraya göndərdi. Bu ordu hissələri içərisində Şimali Qafqazda təcili olaraq səfərbərliyə cəlb edilmiş və Bakıya göndərilən saqqallı ermənilər daha çox idilər. Bakı faciəsində yüzlərlə azərbaycanlı məhv edildi və ağır yaralandı.

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti geniş və çoxşaxəlidir. Azərbaycana rəhbərliyə qayıtdıqdan (iyun 1993) sonrakı ilk günlərdən başlayaraq Heydər Əliyev qardaş Türkiyə ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinə xüsusi diqqətlə yanaşırdı. O, böyük fəxr hissi ilə deyirdi: “Türkiyə Azərbaycanın ən yaxın dostu, qardaşıdır. Bizim üçün Türkiyədən yaxın bir ölkə yoxdur”. Heydər Əliyev 1993-2003-cü illərdə Türkiyəyə 20 dəfə rəsmi dövlət səfəri etmişdir. Bununla birlikdə o, Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illiyi yubileyində (oktyabr, 1998), türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından ikinci zirvə görüşündən (oktyabr, 1994) başlayaraq bu görüşlərin hamısında iştirak etmişdir. Bu səfərlərdə o, türkdilli xalqların ölkələrinin dostluq və qardaşlığının möhkəmlənməsi istiqamətində dəyərli məsləhətlər vermişdir. Türkiyənin “Mərmərə Qrupu Vəqfi” nin yekdil qərarı ilə Heydər Əliyev “XX əsrin dövlət adamı” və “Günümüzün ən tolerantlı adamı” fəxri adına layiq görülmüşdür. Mərmərə Qrupunun Baş katibi Alkan Suver demişdir: “Heydər Əliyev bütün türk dünyasının nadir dövlət adamı və ağsaqqalı, zamanəmizin ən təcrübəli siyasətçisidir... Cənab Əliyev bütün türk dünyasının əmanətidir, böyük türklüyün əmanətidir”. Türkiyənin nüfuzlu “Ortadoğu” qəzetinin köşəyazan İrfan Ülkün həmin qəzetin 2003-cü il 23 aprel nömrəsində “Heydər Əliyev bizim dövrümüzdə Atatürkün siyasi mirasını təmsil edən, yaşayan türk lideridir” sözlərini yazmışdır. Heydər Əliyev Mustafa Kamal Paşa Atatürk qədər qüdrətli, qürurlu və hazırcavab şəxsiyyətdir. Görkəmli ictimai xadim Rəfiq Zəka Xəndan “Azərbaycan” qəzetində çap etdirdiyi “Həyatda Atatürk” adlı yazısında Heydər Əliyevin yüksək vəzifədə olmadığı dövrdə Bakıda keçirilmiş yazıçılar qurultayına dəvətlə gələrək zalda əyləşdiyini və nümayəndələrin təkidli təklifi ilə rəyasət heyətinə dəvət edilməsi əhvalatını şərh edərək, Heydər Əliyevin bu təklifə verdiyi cavabını yada salmışdı: “Mən belə məclislərə yuxarıdan çox tamaşa etmişəm. İndi də aşağıdan yuxarıya baxmaq istəyirəm” [2]. Heydər Əliyev demişdir: “Mənim həyatım ən gənc vaxtlarından Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlıdır, Azərbaycana həsr olunubdur” [3]. Eyni zamanda o, öyrədir ki, “həyatda şəərəflə şəərəfsizliyi, şəxsi rifahla ictimai borcu, tamahkarlıqla vicdanlılığı hər kəs özü seçir”. 1993-cü ilin yayında Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyə

qayıtması Azərbaycan üçün həmin ağır illərdə tarixi bir addım, qurtuluş addımı oldu. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında əvəzsiz rolu olan türk şirkətlərinin (sayı 1000-dən artıqdır) ölkədə neft və qeyri-neft sektoruna qoyduğu investisiyaların ümumi həcmi 6 milyard dollardan çoxdur. Bunun yarısı qeyri-neft sektorunun payına düşür ki, son məlumatlara əsasən, bu rəqəm 3 milyard dollardan artıqdır. Türkiyə sərmayəli şirkətlərdə ümumilikdə 50.000 işçi çalışır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə şirkətlərini digər ölkələrin şirkətlərindən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, bu şirkətlər iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sektorlarında fəaliyyət göstərir. Türkiyə şirkətləri qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi rol oynayır. Türkiyə şirkətlərinin inşaat, xidmət, kənd təsərrüfatı və qida sektoru, bank və sığorta sahəsi, tekstil və yüngül sənayedə mövqeləri kifayət qədər güclüdür. Son zamanlar yerli Azərbaycan şirkətləri idarəetməyə türkiyəli menecerləri geniş şəkildə cəlb etməkdədirlər ki, bu da ölkələrimiz arasında sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət töhfə verir [8, s.171]. Son illərin mühüm tendensiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan əsas etibarilə Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ/SOCAR) təmsalında Türkiyəyə dəyəri milyard dollarla ölçülən sərmayələr yatırır. Daha da konkretləşdirsək, hazırda Türkiyədə 850 Azərbaycan şirkəti fəaliyyət göstərir və son illər həmin şirkətlər Türkiyə iqtisadiyyatına 4.5 milyard dollar investisiya qoyub. Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi əlaqələrin hüquqi çərçivəsini təşkil edən “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında” saziş 1992-ci ildə, “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” saziş ilə “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi vergitutmanın qarşısının alınması haqqında” Saziş isə müvafiq olaraq 1994 və 1997-ci illərdə imzalanıb və bununla da hüquqi bazanın qurulması önəmli ölçüdə tamamlanıb. 2010-cu il sentyabrın 15-də İstanbul şəhərində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında” Birgə Bəyannamə imzalanıb. Bəyannaməyə əsasən, “Şura Azərbaycan və Türkiyə arasında mövcud olan siyasi, hərbi, iqtisadi, ticarət, energetika, nəqliyyat, mədəniyyət, elm və humanitar sahələrdə həyata keçirilən əlaqələrin strategiyasını müəyyən edəcək, bu strategiyanın əsasında əməkdaşlıq layihələrinin inkişafını və həmin layihələrin icra olunmasını təşviq edəcək. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Türkiyə Respublikasının Baş naziri Şuranın həmsədrləri vəzifəsini üzərlərinə götürürlər. Şuranın iclaslarında, gündəlikdə olan mövzulara uyğun olaraq Azərbaycan və Türkiyə Respublikası hökumətlərinin üzvləri iştirak edəcəklər. Şuranın iclasları tərəflərin razılığı ilə mütəmadi keçiriləcək. Hökumət üzvləri Şuranın qərarlarının həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyacaqlar. Şuranın bazasında, siyasi mövzularda iki ölkə arasındakı əlaqələrin və əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, ikitərəfli, regional və global mövzularda siyasi fikir mübadiləsinin aparılması və əməkdaşlığın prioritet sahələrinin və layihələrinin müəyyən edilməsi məqsədilə Birgə Strateji Planlaşdırma Qrupu təsis ediləcək. Qrupun iclasları il ərzində ən azı bir dəfə, xarici işlər nazirlərinin həmsədrliyi ilə keçiriləcək. Birgə Strateji Planlaşdırma Qrupu lazım olduğu təqdirdə müşavir, müşavirin müavini və nazir müavini səviyyəsində və aidiyyəti digər qurum nümayəndələrinin iştirakı ilə əlavə iclaslar təşkil edə bilər. Qrup iclaslarının nəticəsi haqqında Şuraya məlumat verəcək. İqtisadi və ticarət məsələlərində iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Birgə Hökumətlərarası Komissiya əsas mexanizm rolunu oynamağa davam edəcək. Komissiya iclaslarının nəticələri haqqında Şuraya məlumat verəcək. Enerji təminatı, nəqli və təhlükəsizliyi sahəsində birgə layihələrin işlənilib-hazırlanması və tətbiq olunması məqsədilə iki ölkənin əlaqədar orqan və təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə təsis ediləcək Birgə Energetika Komissiyası energetika sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələsində əsas mexanizm rolunu oynayacaq. Komissiya il ərzində ən azı bir dəfə yığılacaq və fəaliyyətinin nəticələrini Şuraya təqdim edəcək. İki ölkənin xalqları arasında mövcud olan çoxözlü və hərtərəfli əlaqələr çərçivəsində dialoq kanallarının səmərəliliyini daha da artırmaq, eyni zamanda vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının əməkdaşlığını gücləndirmək və şaxələndirmək

məqsədi ilə Vətəndaş Cəmiyyəti Forumu təsis ediləcək. Forumu biznes dairələri, təlimçilər, diaspor təşkilatlarının da daxil olduğu müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri, sənətçilər, elm xadimləri, mətbuat orqanlarının nümayəndələri də daxil olmaqla cəmiyyətin bütün təbəqələri töhfəsini verə biləcək. Forum iclasları Şura iclaslarından əvvəl və ya eyni vaxtda, Şura iclasının təşkil olunacağı şəhərdə keçiriləcək. Əslində, bu yeni institusional mexanizm rəsmilərin daha intensiv görüşməsinə və cari məsələlərə daha operativ münasibətinə təkan verəcək.

Nəticə

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlər, dərin tarixi və mədəni bağlarla formalaşmışdır. 1992-ci ildən etibarən diplomatik əlaqələrin güclənməsi, Heydər Əliyevin Türkiyəyə etdiyi səfərlərlə ivmə qazanmışdır. Məhəmməd Füzulinin anma tədbirləri kimi mədəni vasitələrlə bu dostluğun möhkəmləndirilməsidir. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəstək, xüsusilə müstəqillik dövründə kritik rol oynamışdır. İki ölkə arasındakı bu cür müavinə, regional sabitliyi artırmaqda və qardaşlığı gücləndirməkdədir. Gələcəkdə də Azərbaycanın və Türkiyənin birgə fəaliyyət göstərəcəyinə inancımız tamdır.

Ədəbiyyat

1. Atatürkün söyləv və deməcləri. (1989). II cild, Ankara, Divan. 359 s.
2. Azərbaycan qəzeti, (1994). 23 fevral.
3. Xalq qəzeti, (1997). 19 noyabr.
4. Xalq qəzeti, (2001). 10 noyabr.
5. Maharramov, B. (2023). Terörizmin toplumsal yapı üzerindeki olumsuz etkileri: Ermenistan örneği. Zəngəzur 2023 (müasir geosiyasi şəraitdə beynəlxalq münasibətlərin humanitar aspektləri) Kollektiv monoqrafiya. – Bakı: Jekoprint nəşriyyatı, 2023. 300.
6. Qocaturk, U. (1991). Atatürk. (Ankara, 1987), Bakı, s.11.
7. Ülkü, İrfan. (1994). Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı/ İ. Ülkü; türk. tərc. K. Quliyeva.- Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 74 s.
8. Талышинский, Э. (2021). К истории и текущей практике сотрудничества в треугольнике Россия-Азербайджан-Турция. Современная научная мысль, (4), 169-174. doi: 10.24412/2308-264X-2021-4-169-174.

IMPORTANT ASPECTS OF CULTURAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY AND AZERBAIJAN

Shahismayil Ismayilov

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Azerbaijani-Turkish relations, which have ancient historical roots, today develop on the basis of joint, mutual efforts and unshakable will. The expression "one nation and two states," voiced by the national leader Heydar Aliyev, is an excellent embodiment of the characteristic features of relations between the two states in the new era. If we look at the events of the beginning of the twentieth century, we will see that Azerbaijanis and Turks have always overcome the difficulties of the time and came out of difficult trials. Over the past 20 years, bilateral cultural and economic ties between Azerbaijan and Turkey have risen to the level of quality and dynamics, which can serve as an example and model for other neighboring countries. On November 9, 1991, Turkey recognized the independence of Azerbaijan, and diplomatic relations were established on January 14, 1992. Turkey is the first state to recognize the state independence of Azerbaijan. Turkish-Azerbaijani relations are interesting both in the first years of independence and recently. First of all, it should be noted the creation of the Strategic Cooperation Council. At the same time, cooperation in all spheres of the economy, including the energy sector, has reached a new level. The intensity of mutual official visits has significantly increased.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, culture, economy, strategy

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНЫХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Шахизмал Исмаилов

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

Азербайджанско-турецкие отношения, имеющие древние исторические корни, сегодня развиваются на основе совместных, взаимных усилий и непоколебимой воли. Выражение "одна нация, два государства", произнесенное национальным лидером Гейдаром Алиевым, является прекрасным воплощением характерных особенностей отношений между двумя государствами в новую эру. Если мы посмотрим на события начала XX века, то увидим, что азербайджанцы и турки всегда преодолевали трудности времени и выходили из трудных испытаний. За последние 20 лет двусторонние культурные и экономические связи между Азербайджаном и Турцией поднялись до уровня качества и динамики, которые могут служить примером и моделью для других соседних стран. Турция 9 ноября 1991 года признала независимость Азербайджана, а дипломатические отношения были установлены 14 января 1992 года. Турция является первым государством, признавшим независимость Азербайджана. Турецко-азербайджанские отношения интересны как в первые годы независимости, так и в последнее время. Прежде всего следует отметить создание Совета по стратегическому сотрудничеству. Одновременно с этим сотрудничество во всех сферах экономики, включая энергетический сектор, достигло нового уровня. Интенсивность взаимных официальных визитов значительно возросла.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, культура, экономика, стратегия

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

“MƏLƏKLƏR VƏ İBLİSLƏR” ROMANINDA ÜÇBUCAQ ZAMAN QAVRAMI

Yeqzar Cəfərli

Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: yeqzar@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1852-342X

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2067

Xülasə. Den Braunun “Mələklər və iblislər” romanında üçbucaq zaman qavramı – keçmiş, indiki və gələcək arasındakı qarşılıqlı əlaqə modeli kimi formalaşır. Romanda zaman xronoloji ardıcılıqdan çıxaraq çoxqatlı, nisbi və dövrü xarakter alır; keçmiş elmi bilik və dini təcrübəni, indiki sosial və elmi hadisələri, gələcək isə potensial ehtimalları əks etdirir. Bu üçqatlı quruluş hadisələrin məntiqini, qəhrəman Robert Lənqdonun fəaliyyətini və postmodern estetik elementləri birləşdirir. Zamanın bu çevik quruluşu sosial gerçəklik, informasiya axını və elmi rasionallıqla uzlaşır, həm də din–elm toqquşmasını vizual və fəlsəfi səviyyədə təqdiminə imkan yaradır. Üçbucaq zaman modeli romanda hadisələrin eyni vaxtda qarşılıqlı təsirini, gerçəklik və alternativ interpretasiyaların birgəliyini təmin edir. Beləcə, Den Braunun sözügedən romanında zaman yalnız xronoloji ölçü deyil, həm də postmodern gerçəklik və məlumatın çoxqatlı təzahürü kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Den Braun, zaman, alternativ tarix, postmodernizm

Giriş

Dan Braunun “Mələklər və iblislər” romanında üçbucaq zaman qavramı – keçmiş, indi və gələcək arasındakı qarşılıqlı əlaqə modeli kimi formalaşır. Romanda zaman xronoloji ardıcılıqdan çıxaraq çevik, çoxlaylı və nisbi xarakter alır. Bu baxımdan, üçbucaq strukturunun hər tərəfi bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda olub, hadisə və ideyaların hərəkət trayektoriyasını müəyyənləşdirir. Çağdaş dövrdə zaman anlayışı həqiqətin nisbiləşməsi ilə paralel inkişaf edir. İnformasiyanın sürətli dövriyyəsi, texnologiyanın zaman axarını dəyişdirməsi nəticəsində “keçmiş–indi–gələcək” münasibətləri sabitlikdən uzaqlaşır və bu da “məcburi zaman effekti” yaradır. Zamanın bu sürətlə dəyişən forması sosial xaosun və fərdi qeyri-müəyyənliyin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Romanın zaman konsepsiyası sosial gerçəklik müstəvisində dəyər qazanır. Keçmiş elmi bilik və dini təcrübəni, indiki zaman hadisələrin dinamikasını, gələcək isə ehtimallar estetikası zəminində dəyər qazanır.

Postmodern nəzəriyyədə mətnlərarası əlaqə və dekonstruksiya kimi estetik formalar yalnız mətnin dilinə deyil, onun zaman quruluşuna da təsirsiz ötüşməmişdir [1]. Bədii mətndə hadisələr bu təsirin nəticəsində həm keçmişin izlərini daşıyır, həm indinin dinamikasını inikas etdirir, həm də gələcəkdəki potensial gerçəkliklərə yönəlir. Bu isə üçbucaq zaman modelini estetik, eləcə də fəlsəfi səviyyədə güncəlləşdirir. Öncəki araşdırmalara nəzərən əsər, əsasən, dini və elmi diskurs baxımından incələnsə də, keçmiş–indi–gələcək əlaqəsinin sintezində yaranan üçbucaq zaman quruluşu ayrıca bədii şərh obyektinə çevrilməmişdir. Araşdırmanın elmi önəmi ondadır ki, o, ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, fəlsəfə və sosiologiya kimi sahələrdə zamanın çoxqatlı quruluşunun anlaşılmasına xidmət edir. Beləcə, “üçbucaq zaman” anlayışı yalnız bədii zamanın poetikasını deyil, həm də çağdaş düşüncənin zamanla əlaqəsini açıqlayan yüksək model kimi təklif olunur.

Əsas hissə

Bədii mətndə üçbucaq zaman anlayışı alternativ gerçəklik inşası cəhdi ilə ölçülür. Burada zaman təkcə olayların xronoloji ardıcılığını aydınlaşdırmır, həmçinin keçmişin yenilənməsi, indinin yozumu və gələcəyin ehtimalları arasında dinamik əlaqə yaradır. Zamanın bu çoxlaylı yönü Braunun bədii dünyasında reallığın çevik, çoxşaxəli və nisbi quruluşunu formalaşdırır. Ədəbiyyatda tarixi faktların bədii mətnə qaynaq edilməsi tarixi romanlara aid bir

məsələdir. Lakin Braun roman janrının sərbəst gücündən yararlanaraq tarixi olaylar əsasında bədii oyuna yaradır və beləcə, zamanın doğruluq–uydurma sərhədi zədələnir. Romanda üçbucaq zaman qavramı sosial gerçəkliyin mərkəzində dayanır. Zamanın gerçəkliyi nisbiləşdirməsi, yəni hadisələrin zamanla ölçülən dəyərlərinin dinamikası bu quruluşun özəyini təşkil edir. “Den Braun bədii üçbucağı” anlayışı – elm, din və zaman əlaqələrinin qarşılıqlı təsiri – məhz bu mərkəzçilik baxışı üzərində yaranır.

Zaman qavramı romanın baş obrazı Robert Lənqdonun örnəyində zirvəyə çatır. Lənqdonun zamanıçı aktivliyi dağınıq təəssürat daşıyır, lakin bu qeyri-sabitlik Braunun dağınıq olaylarla proseslərin dəyişkənliyini birləşdirmə tərzidir. Yəni romanın məntiqsiz görünən zaman quruluşu əslində onun bədii başlanğıcının – postmodern xaos estetikasının – təzahürüdür. “Mələklər və iblislər” də zamanın pərakəndəliyi ideal dünyanın dağınıqlığını önə çəkir. Bu pərakəndəlik romanda absurdun zamanın orta nöqtəsində formalaşması ilə sonuclanır. Yazıçı bədii dil oyunları və simvolik qarşılaşdırmalar yolu ilə bu nizamsızlığı səliqəli və dinamik ab-hava fonunda yaradır. Beləcə, Kilsə və İllüminati arasındakı qarşıdurma həm tarixi, həm də metafizik zaman yönündə cərəyan edir: keçmişin transformasiyası cəhdi ilə gələcəyin ehtimallaşdırılması eyni nöqtədə – indiki zamanda – qarşı-qarşıya gəlir. Den Braun reallığın keçmiş elementlərindən imtina etməklə yeniliyin üzərini örtür, oxucunu zamanın etimologiyasından kənarlaşdırır. Bu, David Harveynin vurğuladığı kimi, “modernliyin keçmişə hörmət etməməsi, postmodern düşüncədə isə keçmişin yenidən yazılması konsepsiyası” ilə kəşifir [6, s.11]. Postmodern bədii mətnin istəyi keçmişə inkar etmək deyil, onu forma baxımından dəyişmək və zamansal sərhədləri aradan qaldırmaqdır.

Beləliklə, “Mələklər və iblislər” romanında üçbucaq zaman qavramı keçmiş–indi–gələcək arasındakı əlaqənin eyni zamanda işlədiyi çoxlaylı sistemdir. Bu birləşmə Braunun alternativ (ikinci) gerçəklik modelinin başlıca yönverici işləyişini təşkil edir: zaman burada həm elmi biliklə dini inancın toqquşma məkanıdır, həm də insan qavrayışının öz gerçəkliyini qurma cəhdidir. Romanda keçmişin zamansızlaşdırılması yazıçının tarixi gerçəkləri “tozlu əlyazmalardan nəfis kitablara çevirmə” cəhdinin müasir bədii üsulu kimi çıxış edir. Bu gedişat yazıçının tarixə yox, zamana birbaşa müdaxiləsidir. Yazarın “bədii oyun texnologiyası” adlandırılan biləcək təkliflər toplusu romanın məzmun yönünü dəyişdirir, olayların ardıcılığını pozur və bununla zamansızlığın bədii-estetik təsirini gücləndirir. Braunun gerçəklik arayışı dəqiq zaman çərçivəsində baş verir: keçmişin bədii işarələri və indinin elmi diskursu gələcəyin mümkün mənalılarında birləşir. Beləliklə, Braun üçün zaman — həm dini işarələrin bədii oyuna çevrildiyi yerdir, həm də insan qavrayışın özünü sınadığı metafizik məkandır.

Məsələn, Xristianlıqda İsanın ali varlıq kimi önə çəkilməsi romanın məntiqində həm dini ideyanın, həm də zamanın mifik simvoluna çevrilir. Bu simvolik təqdimat “Den Braun bədii üçbucağı”nın – elm, din və zaman qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət quruluşun – dini xəttini ortaya çıxarır. Burada din və elm sərhədləri arasında yaranan qarışıqlıq zamansızlığın özünəməxsus təzahürünə çevrilir: nə keçmiş tamamilə yoxa çıxır, nə də gələcək tam gün üzünə çıxır. Braunun postmodern baxış bucağı oxucunu həm dinin, həm də elmin konkretliyi barədə şübhəyə salır. Bu yanaşma eyni zamanda həm sadə, həm də qarışıqdır görünür: sadədir, ona görə ki, yazıçı olayları açıq formada təqdim edir; qarışıqdır, o səbəbdən ki, bu olaylarda zamanın rolu tez-tez dəyişir.

Yazıçı özündən qabaqkı nəzəri mexanizmləri – özəlliklə modernizmin rəasional təmayüllərini – mənimsəsə də, onları mətnin daxilinə mexaniki olaraq qaynaq etmir. Onun təhkiyəsi fərdi postmodern estetikanın təzahürüdür. Burada təhkiyə metatəhkiyəyə dönüşmür, əksinə, fərdin zamanla mübarizəsinin daxili səviyyəsində qalır. Den Braun bu baxımdan Şimali Amerikanın metatəhkiyə gələnlərindən, Latın Amerikası magik gerçəkliyindən və fransız “yeni roman” təmayülündən qidalanır [8]. Romanın zaman şəkillənməsi həm genişlik (xronoloji çoxluq), həm də dar rakurs arasında hərəkət edir. Digər deyimlə, Braun zamanı həm

hadisələrin pərdəarxası, həm də onların mənəvi meyarı kimi irəli sürür. Bunun sonucunda “Mələklər və iblislər” romanında ədəbi yozumun daralması müşahidə olunur: hadisələr çoxlaylı görüntüyə rəğmən, onların açıqlanması bəlli bir doqma daxilində qalır. Bu hal Rəhim Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “mətnin şərhinin sonsuz genişlənməsi ilə yanaşı, eyni zamanda onun “teoremə və sübutsuz ehkama çevrilmə” riskini də özündə əks etdirir [4, s.28]. Braun bu riskin fərqlində olaraq, romanın zamansal quruluşunda nəzarətli xaos yaradır – yəni zamanın sərhədləri pozulur, amma hadisələrin anlamı itmir.

Yazıçı Kilsə və İllüminati arasındakı qarşıdurmadan bəhs edərkən bitərəf davranır. Bu ortadaqalma, əslində, onun “üçbucaq zaman” qavramına uyğun estetik təkliflər toplusudur: keçmiş (Kilsənin tarixi rolu), indi (elmi rəşionalizm) və gələcək (insanın idrak azadlığı) eyni zaman müstəvisində üz-üzə gəlir. Nəticədə, Braun proseslərə nə dini, nə də elmi tərəfdən tam üstünlük verir; o, bu üç zaman mərtəbəsini vahid reallıq şəklində qruplaşdırır. “Mələklər və iblislər” romanında sosial reallığın zamansal yanı gerçəklik uğrunda dirənişə düz mütənəşibdir. Gerçəklik zamanla ölçülür və hər zaman dinamikdir. Braun üçün zamanın dinamikası “üçbucaq zaman qavramı”nın əsas fəlsəfi sütunudur: keçmiş təcrübə indiki hadisələrin semantik kodunu daşıyır, indiki zaman gələcək ehtimalları qurur, gələcək isə keçmişin unudulmuş izlərini yenidən ortaya çıxarır. Beləcə, zaman romanın həm məzmun, həm də ideya səviyyəsində birləşdirici, çoxqatlı və nisbiləşdirici estetik toplusuna çevrilir.

Postmodernizmin quruluşunda janr-mətn keçidi baş verdiyindən ideyada və zamanın duyumunda fərqlilik ortaya çıxır. Postmodern romanlar təkcə vahid proza qaydaları daxilində deyil, həm də zamanın çoxqatlı təbiəti içində yüksəliş qazanır. Bu çoxqatlılıq – keçmiş, indi və gələcəyin eyni anda mövcudluğu və mümkünlüyü – “üçbucaq zaman qavramı”nın başlıca prinsipidir. Məhz bu yolla Den Braunun “Mələklər və iblislər” romanında təhkiyə həm xronoloji, həm də məntiqi ardıcılığı aşaraq dövrü, spiralvari zaman quruluşu yaradır. Bu bədii dağılma mətnin quruluş zəifliyindən yox, estetik çoxqatlılıqdan doğur. Keçmiş hadisələr Kilsə ilə bağlı ehkamlar şəklində bu günün içində yenidən yaranır, gələcəyin elmi diskursu isə bu keçmişin şifrlərini dəyişdirərək indinin zamanını formalaşdırır. Beləliklə, zaman bixətli deyil, üçbucaqlı sistem kimi – keçmişin gücü, indinin bilgisi və gələcəyin ehtimal yükümlülüyü arasında hərəkət edir.

Postmodern bilgi sənayesində məlumatın təcrübəyə çevrilməsi aydındır, çünki bu çevrilmə məhz zamanın nisbiləşməsi ilə bağlıdır. Den Braunun romanında zamanın nisbiləşməsi də gerçəkliyin pərakəndəliyindən qaynaqlanır və sonucda hadisələrin çeşidli zaman qatlarında bir-birinə toxunması halı müşahidə olunur. Bu məqamda “üçbucaq zaman” anlayışı özünü açıq şəkildə göstərir: hadisələr yalnız biryönlü davam etmir, keçmiş indi ilə, indi isə gələcək ehtimalları ilə toqquşur. “Ümumi mənada bilik, hətta hissi məlumata çevrilib azalmır. Bu ikinci növ məlumat, bütün digər ifadələr xaricində obyektləri şəkilləndirən və doğru ya da yanlış olduqları mümkün olan ifadələrin məcmusudur. Buna görə də bu məlumatın bir alt çoxluğu olacaq” [7, s.41]. Bu baxımdan, romanda bilgi axınının yönünü müəyyən edən konseptual koordinata çevrilir. Cari dövrə uyğun apardığı mübarizə Den Braunu fərqləndirir: o, hadisələrə yalnız izləyici kimi deyil, həm də zamanın üç bucağında hərəkət edən icraçı kimi yanaşır. Keçmişə dərk, indini analiz etmək və gələcəyi təsəvvür etmək onun narrativ metodunun özəyini təşkil edir. Bu yanaşma yazıcının cari dövrə subyektiv və konseptual yanaşmasının təzahürüdür.

Zaman və gerçəklik kimi məfhumlar nisbiləşdikcə dünya da dəyişir. Dəyişimin katalizatorları – iqtisadiyyat, sənaye və texnologiya – zamanın axarını bir istiqamətə deyil, çoxvektorlu hərəkətə yönəldir. Modernizmdən sonrakı postdövrə bilik və informasiya da “üçbucaq zaman” mexanizmi kimi çevik və interaktiv görüntü qazanır. Elm bu yeniliklərə uyğunlaşdıqca zamanın özü də elmi və estetik diskursun bir hissəsinə çevrilir. Nəticə etibarilə, “Mələklər və iblislər” romanında hadisələr mövzulararası və zamanlararası əlaqəyə girərək

sadəcə postmodern yöndə deyil, həm də üçbucaq zaman modelinə yüksəlir – burada keçmişin kölgəsi, indinin reallığı və gələcəyin ehtimalı bir-birini tamamlayır.

Romanın informativ səciyyə daşması bəzən obrazlılığı zəiflədirsə də, bu, yazıcının oxucunu yalnız bədii hisslə deyil, həm də zamanın yüksək ritmi ilə tanış etmək istəyindən doğur. Oxucu həm keçmiş (Kilsənin tarixi ehkamlarını), həm indini (elmin çağdaş dünyadakı rolu), həm də gələcəyi (elmi bilginin sosial sistemləri dəyişdirmə potensialını) eyni vaxtda dərk edir. Bu, postmodernizmin əsas zaman prinsiplərindən olan keçmiş–indi–gələcək paralelliyinin bədii formasıdır. Sarupun qeyd etdiyi kimi, “yazar cəmiyyətin çıxarlarına xidmət etməyi seçsə belə, istehsal etməz, istehlak edər... əsərlərinin bazardakı dəyəri təsadüfdür” [9, s.90]. Den Braunun romanında isə bu tükətim prosesi zamanın təkrarlanan dövrləri ilə üst-üstə düşür: hər dövrdə eyni ideoloji dirəniş — elm və din qarşıdurması — yenidən doğulur, lakin fərqli mədəni məzmun qazanır. Postmodern romanlarda zaman qavramı süjetin içində olduğu qədər ondan kənarda da inkişaf edə bilər. “Mələklər və iblislər”də bu özəllik xüsusilə diqqət çəkir: roman quruluş olaraq mürəkkəb, ideya-bədii baxımdan isə minimalist görünür, lakin zaman qatları bu sadəliyi dərinləşdirir. Postmodernizmin mürəkkəbliyi Den Braunda məhz zamanın üçlü kombinasiyasına əsaslanır: gerçəklik (keçmiş), absurd (indi) və bilik (gələcək) bir-birinə qarışaraq harmonik düzüm yaradır.

Sarupun vurğuladığı, “postmodernizm tamlıqdan və mərkəzdən imtina edir” [9, s.52], lakin Den Braun bu imtina ilə zamanın yeni formasının yerini dəyişdirir. Bədii mətnin quruluşu reallıqla absurdun janrdan mətnə keçidi vasitəsilə bütövləşir; burada zamanın çoxqatlılığı elmi bilginin sosial müstəvidə təzahürü ilə bütövləşir. Başqa sözlə, zaman qavramı həm məzmunun, həm də formanın qurucusudur. Harvey-nin qeyd etdiyi kimi, “elmi bilginin bugünkü statusu xarici güclərdən asılı vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, daha şiddətli şəkildə istehsal olunmaqda davam edir” [6, s.22]. Bu, Den Braunun üçbucaq zaman modelində elmin dövrlərarası dəyişməzliyini göstərir: elm hər dövrdə dəyişsə də, zamanın quruluşunda dəyişməyən mərkəz kimi qalır. Müəllifin yaratdığı “Den Braun bədii üçbucağı” – elm, din və gerçəklik elementlərindən ibarətdir. Bu bədii üçbucaq eyni zamanda zaman üçbucağının (keçmiş–indi–gələcək) simvolik əks olunmasıdır. “Mələklər və iblislər”də elm və din anlayışları həm mübarizə, həm də qarşılıqlı tamamlanma forması kimi təqdim olunur [5]. Kilsə ilə İllüminatinin mübarizəsi bir tərəfdən keçmişin dini iyerarxiyasını, digər tərəfdən gələcəyin elmi rəşadətini təmsil edir. Bu qarşıdurma sonucunda yaranan indiki məkan – romanın əsas hadisə düzəni – zaman üçbucağının təpə nöqtəsidir.

Den Braunun loyallığı bu zaman modelinin ortasında dayanır: o, keçmişə mühakimə etmir, indini sadəcə təsvir etmir, gələcəyi də proqnozlaşdırmır — sadəcə bütün bu zaman qatlarının dialektik birliliyini göstərir. Onun Kilsə və İllüminati mübarizəsini təqdim etmə tərzini “həqiqətin zaman daxilində dəyişkən, lakin itməyən təbiətini” açır: “– Bununla razılaşa bilmərəm, – qız etiraz etdi. – On yeddinci əsrin əvvəllərində dünyada ən savadlı adamlar kilsə xadimləri idi. Əgər həmin işarələr ictimai yerlərdə yerləşdirilmişdisə, Vatikanda onların mənasını açma biləcək adamlar mütləq olmalı idi” [2, s.271]. Beləliklə, Den Braunun dini ehkamlardan uzaq, elmi rəşadətə əsaslanan yanaşması zamanın üçlü mahiyyətini açır: keçmiş ehkam, indiki analiz və gələcək ehtimal bir-birinin içində əriyir.

Romanda göstərildiyi kimi, elmi-texniki tərəqqidən qabaqkı dövrlərdə simvollar həqiqətin əvəzedicisi idi. Zaman keçdikcə, elmin inkişafı sonucunda bu simvollar həqiqətdən psevdohəqiqətə keçid funksiyasını yerinə yetirməyə başladı. Bu dəyişmə zamanın vizual və semantik yönlerini formalaşdırır. Den Braun simvolun bu çevrilməsini belə səciyyələndirir: “Axı on yeddinci əsrin əvvəllərində belə deyildi. Kimyərlər hesab edirdi ki, bütün kainat dörd elementdən və yaxud, “ünsürdən” ibarətdir. Bunlar torpaq, od, hava və sudur” [2, s.272]. Bu sitat keçmişin mifoloji düşüncəsinin indiki elmi baxışla ziddiyyətini göstərir. Lakin bu ziddiyyət postmodern dövrdə mütləq parçalanma deyil, əksinə, zaman qatlarının üçbucaq

modelində birləşməsi kimi önə çıxır. Den Braun “absurd zaman” qavramından istifadə edərək dini dəyərləri müasir məkanın ortasına gətirir. Bu yanaşma Tanrının dünyanı müəyyən plana uyğun yaratması ideyasını bədii səviyyədə zamansızlıq hissi ilə tamamlayır [3]. Müəllifin təqdimatında Tanrı optimizmi keçmişdə metafizik inamın ifadəsi olduğu halda, indiki zamanda bu inam rəşional düşüncənin içində mübahisələndirilir, gələcəkdə isə elmi simvollarla yenidən interpretasiya olunur. Beləliklə, Tanrı anlayışı zamanın üçlü qatlarında keçərək dəyişir. Bu baxımdan romandakı din-elm sərhədi həm məkanın, həm də zamanın sərhədidir. Den Braun bu iki qütbü birləşdirərək zaman konseptinin əhatəsini genişləndirir və bədii üçbucaq strukturunun (elm-din-gerçəklik) zamanla üst-üstə düşdüyünü göstərir. Onun “Tanrı öz oğluna daim göz qoyur və onu müdafiə edir” fikrini romanın mərkəzinə yerləşdirməsi də bu baxımdan təsadüfi deyil: Tanrının bu “gözü” keçmişin nəzarəti, indinin müşahidəsi və gələcəyin təminatıdır [2, s. 250].

Beləcə, “Mələklər və iblislər” romanında üçbucaq zaman qavramı Kilsə–İllüminati qarşıdurmasının həm ideoloji, həm də simvolik quruluşunu formalaşdırır. Keçmişin doqmaları, indinin elmi bilgiləri və gələcəyin mənəvi ehtimalları arasında dövr edən bu zaman modeli Den Braunun yaradıcılığında sosial gerçəkliyin ən önəmli elementinə çevrilir: “Əslində, Tanrı İsanın timsalında bütün bəşəri nəzarətdə saxlayır”. Den Braunun bu yanaşması üçbucaq zaman modelinə – keçmişin inanc kodları, indinin şüur praktikası və gələcəyin texnoloji dönüşümü arasında körpü yaratmağa hesablanmışdır. Müəllif zamanın konsepti daxilində bütllərin dağıdılması ideyasını həm tarixi (keçmiş), həm mənəvi (indi), həm də simvolik (gələcək) baxımdan işləyir. İstənilən bir şəxsiyyəti müqəddəsləşdirmək onu zamanın axarından çıxarır məkanla məhdudlaşdırmaq deməkdir. Den Braun isə İsanın obrazı vasitəsilə bu məhdudiyyətləri dağıdır – yəni keçmişin simvollarını indinin fəlsəfi dərkinə daxil edir və gələcəyin rəşional dünyasına ötürür.

Xristian təriqətləri arasında bu fikrə münasibət fərqli olsa da, Den Braun üçün məqsəd “ali” keçmişə nisbiləşdirərək insanın öz gerçək zamanını tapmasıdır. Müəllifin obrazları Tanrı axtarışını insanın özünü tapması ilə eyniləşdirirlər; bu da üçbucaq zamanın ən önəmli mərhələsidir – keçmişdəki mənəvi indidə dərk edib gələcəyə ötürmək. Den Braunun bütlləri dağıtmaq istəyini onun dövrü zaman konseptində – yəni keçmişin mifindən gələcəyin elminə doğru gedən, amma eyni nöqtədə qapanan hərəkətdə – oxumaq mümkündür. Bu baxımdan müəllifin din və elm münasibətinə yanaşması loyal olsa da, mahiyyətə dairəvi zaman düşüncəsini ifadə edir: dini və elmi bilik bir-birini inkar etmir, əksinə, biri digərinin zaman təbəqəsində yenidən doğulur. Yüzdillər boyu ideal toplum və din konsepsiyalarının eroziyası ilə biliyin də mahiyyəti dəyişmişdir. Braun bu dəyişimi məlumatdan mənəyə, mənədən zaman təcrübəsinə keçid kimi önə çıxarır. Xristianlığın tarixi və antimaddə axtarışı romanda gerçəklə absurdun sərhədində saxlanılır; bu sərhəd üçbucaq zamanın xətlərindən biridir – keçmişin simvolik biliyi elmin indiki faktına çevrilir və gələcəyin texnoloji inanc modelinə istiqamətlənir. “Lənqdon mərhəmətlə səsləndi və üzünü auditoriyaya tərəf çevirib davam etdi. – Xristianlığın bir çox digər simvolları kimi, nimblər də günəşə sitayiş edən qədim misirlilərdən əxz olunmuşdur...” [2, s.320].

Yazıcının Xristianlıqla bağlı qeydləri tənqidi xarakter daşısa da, o, dini mətnləri zamanın üç mərhələsi – mif, tarix və texnologiya – arasında hərəkət etdirir. “Müasir dinlər, ilahi mahiyyətə dərk etmək üçün bəşəriyyətin bütün cəhdlərini özünə hopduran... özünə məxsus kollajın təəssümüdür” – bu fikir üçbucaq zaman qavramının açar təsdiqidir: keçmiş inanc, indiki bilik və gələcək mənəvi kod bir-birinə keçərək vahid zaman kollajı yaradır [2, s.322]. “Mələklər və iblislər” romanında Den Braun həqiqət və zaman qavramlarını yalnız hadisələrin ardıcılığı kimi deyil, keçmiş-indi-gələcək üçbucağında bir-birini tamamlayan mərhələlər kimi təqdim edir. Yazıçı keçmişə göndərmə etməklə indiki zamanın və gələcəyin məntiqini qurur; bununla da göstərir ki, vahid məkan anlayışı kimi zaman da dəyişməz deyil, dövrü şəkildə öz

kökünə qaydır. Buna görə də əsərdə “vahid zaman” və “vahid ideya” anlayışlarının zamansızlıqdan, yəni dövrü təkrarlanma prosesindən doğması diqqəti çəkir. Keçmişin dini məkanı, indinin elmi gerçəkliyi və gələcəyin metafizik öncəgörməsi bir nöqtədə birləşərək üçbucaq zaman quruluşu yaradır.

Nəticə

Beləliklə, “Mələklər və iblislər” romanında təsvir olunan üçbucaq zaman qavramı düzənlə xaosun bir-birinə bağlı olduğunu göstərən postmodern bir yanaşmadır. Bu modeldə zaman yalnız ardıcılıq kimi deyil, həm də romanın məzmununu və ideyasını formalaşdıran əsas bədii mexanizm kimi çıxış edir. Keçmiş, indi və gələcək bir-birindən ayrılmır, əksinə, daim bir-birinə qarışır və hadisələrin mənasını birlikdə ortaya çıxarır.

Den Braun mələklərin və iblislərin kim olduğu sualını cavablamır. Romanın sonunda yaradılan bu qeyri-müəyyənlik keçmişin mifini, indiki anın sualını və gələcəyin cavab ehtimalını bir nöqtəyə yönəldir. Bu açıq son həm oxucunu düşünməyə vadar edir, həm də romanın ideya yükünü gücləndirir.

Ümumilikdə, əsərdə zaman konsepti detektiv janrının içində xüsusi funksiya daşıyır. Hadisələrin kökü keçmişdədir, onların açılışı indidə baş verir, nəticələri isə gələcəyə yönəlmiş ehtimallarda gizlidir. Bu üçqat zaman quruluşu romanda estetik bir mexanizm kimi işləyir və bədii quruluşu formalaşdırır. Roman keçmiş, indi və gələcəyin həm birləşməsi, həm də ayrılması baxımından özünəməxsus nəzəri-estetik baza yaradır.

Ədəbiyyat

1. Aktulum, Y. (2011). Metinlerarasılık. Göstergelerarasılık. Kanguru Yayınları.
2. Braun, D. (2015). Mələklər və iblislər. Qanun.
3. Cevizci, A. (2009). Felsefe Tarihi; Thales'ten Baudrillard'a. Say Yayınları.
4. Əliyev, R. (2008). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Mütərcim.
5. Guessoum, N. (2011, 3 september). Science and religion in Dan Brown's 'Angels and Demons'. Nidhal. <http://nidhanguessoum.org/science-and-religion-in-dan-browns-angels-and-demons/>
6. Harvey, D. (1992). The condition of postmodernity. Blackwell Publishers.
7. Lyotard, J. (2013). Postmodern durum. Bilgesu yayıncılık.
8. Mchale, B. (2004). Taylor & Francis.
9. Sarup, M. (1993). An introductory guide to post-structuralism and postmodernism. University of Georgia Press.

THE TRIANGULAR TIME CONCEPT IN THE NOVEL “ANGELS AND DEMONS”

Yegzar Jafarli

Khazar University, Baku, Azerbaijan

In Dan Brown's novel “Angels and Demons,” the triangular time concept is formed as a model of the interaction between the past, present, and future. In the novel, time, moving away from chronological sequence, takes on a multilayered, relative, and cyclical character; the past reflects scientific knowledge and religious experience, the present reflects social and scientific events, and the future reflects potential probabilities. This three-layered structure combines the logic of events, the activities of the hero Robert Langdon, and postmodern aesthetic elements. This flexible structure of time is consistent with social reality, information flow, and scientific rationality, and also allows for the presentation of the religion-science conflict on a visual and philosophical level. The triangular time model ensures the simultaneous interaction of events in the novel, the coexistence of reality and alternative interpretations. Thus, in the novel by Dan Brown, time is not only a chronological dimension, but also a multi-layered manifestation of postmodern reality and information.

Keywords: Dan Brown, time, alternative history, postmodernism

КОНЦЕПЦИЯ ТРЕУГОЛЬНОГО ВРЕМЕНИ В РОМАНЕ «АНГЕЛЫ И ДЕМОНЫ»

Егзар Джафарли

Университет хазар, Баку, Азербайджан

В романе Дэна Брауна «Ангелы и демоны» формируется концепция треугольного времени как модель взаимодействия прошлого, настоящего и будущего. В романе время, отходя от хронологической последовательности, приобретает многослойный, относительный и циклический характер: прошлое отражает научное знание и религиозный опыт, настоящее – социальные и научные события, а будущее – потенциальные вероятности. Эта трёхслойная структура сочетает в себе логику событий, деятельность героя Роберта Лэнгдона и элементы постмодернистской эстетики. Такая гибкая структура времени согласуется с социальной реальностью, информационным потоком и научной рациональностью, а также позволяет представить конфликт религии и науки на визуальном и философском уровне. Треугольная модель времени обеспечивает одновременное взаимодействие событий в романе, сосуществование реальности и альтернативных интерпретаций. Таким образом, в романе Дэна Брауна время выступает не только как хронологическое измерение, но и как многослойное проявление постмодернистской реальности и информации.

Ключевые слова: Дэн Браун, время, альтернативная история, постмодернизм

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİ HƏYATINDA LƏNKƏRAN

Zaur Məmmədov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: mammadovzaur@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1732-5816

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.2.2075

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Lənkəranın mədəni həyatına dair ətraflı məlumat təqdim olunmuş, Lənkəranın Türk dünyasında mədəniyyət sahəsindəki rolu müəyyən edilmiş və əldə olunan nəticələr təqdim edilmişdir.

Lənkəranın Türk dünyasına verdiyi tövhələrin təhlil edilməsi məqsədilə Lənkəran haqqında yazılmış əsərlər, elmi verilənlər bazalarında nəşr olunan jurnallar, dövlət və qeyri-hökumət qurumlarının rəsmi hesabatları əsasında ətraflı təhlil aparılmışdır. Lənkəranın dünyanın bir çox şəhərləri ilə qardaşlaşmış, qurulan əlaqələr regionda multikultural mühitin və mədəniyyətlərarası harmoniyanın inkişafına dəstək olur. Lənkəranın mehriban və qonaqpərvər insanları, zəngin tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti, eləcə də özünəməxsus mətbəxi ilə Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Lənkəranda elmi-mədəni mühitin formalaşmasında Lənkəran Dövlət Universitetinin rolu yüksək qiymətləndirilmiş, Universitetin Türk dünyasının ali təhsil müəssisələri və elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığı, beynəlxalq konfransların, simpoziumların keçirilməsi, mübadilə proqramlarının həyata keçirilməsi və birgə layihələr üzərində iş aparması məqalədə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Lənkəran, mədəniyyət, inci, mədəni irs, mətbəx, folklor, universitet

Giriş

Şəhərlər, insan ehtiyacları istiqamətində davamlı inkişaf edərək, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların inkişaf etdiyi yerlər olaraq mədəni varisliyi gənc nəsillərə çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Tarix boyu ticarətçilər, Çindən başlayan karvanları ilə Özbəkistanın Kaşqar əyalətinə gəlmiş və burada yol iki hissəyə ayrılmışdır: bir hissəsi Əfqanıstan düzənliyindən Xəzər dənizinə qədər, digər yol isə Karakoram dağ silsiləsini keçərək, İran üzərindən Anadoluya gəlmiş və oradan isə Trakya vasitəsilə Avropaya çatmışdır. Qərb və Şərq mədəniyyətlərini birləşdirən bu mədəniyyət, Anadolunun Hatay bölgəsindən Pamir dağlarına və Əfqanıstana qədər uzanır. Keçmişdə bu qədim türk şəhərləri İpək Yolu da daxil olmaqla bir çox fərqli yol marşrutlarında və ya bu marşrutlara yaxın ərazilərdə mühüm dayanacaqlar kimi tanınmışdır. Tarix boyu Azərbaycanın mənəvi həyatında dözümlülük haqqında çox şey demək mümkündür. Bütün bunlar, multikultural həyat tərzinin Azərbaycan cəmiyyətinə daha əvvəldən aid olduğunu təsdiq edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan və Cənub mirvarisi adlandırılan Lənkəran Türk dünyasına bir çox tarixi və mədəni dəyərlər bəxş etmişdir. Bu məqsədlə, Lənkəranın Türk dünyasına verdiyi töhfələri yenidən araşdırmaq və yeni fikirlər yaratmaq zərurəti ortaya çıxmışdır.

Araşdırmanın məqsədi, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Lənkəranın mədəniyyət həyatına dair məlumatları inkişaf etdirmək, Türk dünyasının mədəniyyət həyatını yeni kontekstdə təqdim etmək və əldə olunan nəticələri bölüşməkdir.

Tədqiqat

Tarixə nəzər saldıqda, 13-cü əsrdə yaşamış Şeyx Zahid Gilaninin, Sufi təriqətinin nümayəndəsi və ardıcılı olmasına baxmayaraq, onun bütün İslam məzhəblərini izləyən insanlar, xüsusilə Türk dünyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi Azərbaycandakı dözümlü və multikultural dəyərlərin qədim dövrlərə əsaslandığını sübut edir. Azərbaycanın cənubunda Lənkəran rayonunun Şıxakəran kəndində yerləşən Şeyx Zahidin məqbərəsi Lənkəran və ətraf bölgələrdəki insanlar tərəfindən yüksək hörmətlə qarşılanır, həmçinin turistlər tərəfindən tez-tez ziyarət olunur. Bu, onun dini ayrı-seçkiliyə yol verməyən və birgəyaşayışı təşviq edən bir

dahi olduğunu göstərir. Səidəli Kazımbəyoglu özünün "Cəvahirnameyi-Lənkəran" əsərində bildirmişdir ki, "onun işıqlı məzarı və məqbərəsi onun adı ilə tanınır və Şıxakəranla Xənbili kəndləri (indiki Xolmili) arasında yerləşir". Həmçinin, müəllif 1869-cu ildə məqbərənin təhsil almış insanlar və zadəganlar üçün bir sığınacaq yerinə çevrildiyini qeyd etmişdir [9, s.18].

2018-ci il 13-15 dekabr tarixində ədibin irsini araşdırmaq məqsədiylə "Doğumunun 800-cü il dönümündə Şeyx Zahid Gilani" adlı beynəlxalq simpozium Lənkəran Dövlət Universiteti, AMEA-nın Abasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Konya Necmeddin Erbakan Universiteti və TİKA-nın birgə təşkilatçılığı ilə Lənkəran Dövlət Universitetində keçirilmişdir. Azərbaycan, Türkiyə, Bolqarıstan, Rusiya və İranın mütəxəssisləri simpoziumda iştirak edərək maraqlı mövzularda məruzələr etmişlər [5]. Konfrans "Şeyx Zahid klassik mənbələrdə", "Şeyx Zahid və folklor ədəbiyyatı", "Şeyx Zahid müasir tədqiqatlarda", "Şeyx Zahidin həyatı və fəaliyyəti", "Şeyx Zahidin mühiti və bizim mədəni irsimiz", "Şeyx Zahid məktəbinin davamçıları", "Şeyx Zahidin ənənələri" və "Lənkəran regionu" mövzularında bölmələr üzrə davam etmiş və yekun sessiya ilə başa çatmışdır [3].

Azərbaycanda yaşayan xalqların folkloru çox qədim və zəngin bir tarixə malikdir. Əsrlər boyu davam etmiş adət ənənələr rəngarəng qeyri-maddi mədəni irsi yaratmışlar. Bu irsi yaşadan məkanlardan biri zəngin folklor ənənələri ilə tanınan Lənkəran bölgəsidir. Ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irsin təşviq edilməsi məqsədilə 2011-ci ildə Lənkəranın "Azərbaycanın Folklor paytaxtı" elan edilməsi də təsadüfi deyil. Bu məqsədlə "Tarixin canlı şahidləri" - yaşlı mütəxəssislərlə görüşlər, "Bayatı gecələri" folklor gecəsi, "Nənələr və nəvələr" folklor gecəsi, Lənkəran mətbəxi festivalı və digər tədbirlər təşkil olunmuşdur. Lənkəran rayonunun Separadi kəndindən olan "Nənələr" folklor və rəqs qrupu çox məşhurdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1997-ci ildə Lənkərana səfəri zamanı 1970-ci ildə "Bacılar" adı altında yaradılan qrupa "Nənələr" adını təklif etmişdir. "Nənələr" folklor qrupunun adı yalnız Azərbaycanda deyil, həm də Türk dünyasında "Ninələr" adı ilə tanınır. Qrupun ifa etdiyi "Ay lolo" mahnısı 2012-ci ildə "Grand" mükafatına layiq görülmüşdür. Qrupun repertuarı əsasən Talış dilində mahnılar və bayatılardan ibarətdir [6, s.412].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ən böyük təhsil, elm və mədəniyyət qurumu olan UNESCO tərəfindən "Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsi" çərçivəsində müəyyən edilmiş 7 yaradıcılıq sahəsinə bunlar daxildir: "Ədəbiyyat", "Dizayn", "Musiqi", "Sənətkarlıq və xalq incəsənəti", "Kino", "Media sənəti" və "Gastronomiya". Türk cəmiyyətinin mədəni irslərindən biri olan qonaqpərvərlik Türk kimliyinin ayrılmaz bir hissəsidir [12].

2021-ci il tarixinə qədər aparılan araşdırmalara əsasən, UNESCO Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsinə üzv olan şəhərlərin ümumi sayı 90 ölkədən 295-dir. Türk dünyasında Gaziantep şəhəri 2015-ci ildə, İstanbul və Şəki 2017-ci ildə, Afyonkarahisar və Bakı 2019-cu ildə gastronomiya və dizayn sahələri üzrə bu şəbəkəyə üzv olmuşdur [13]. 8 noyabr 2021-ci il tarixində UNESCO Baş Direktorluğunun qərarı ilə 49 yeni şəhər Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinə daxil edilmişdir. Bu kontekstdə, Azərbaycanın Lənkəran şəhəri gastronomiya sahəsi üzrə Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinə daxil edilmişdir [14]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda UNESCO Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinə daxil olan şəhərlərin sayı əvvəlki illərdə Bakı (Dizayn) və Şəki (Sənətkarlıq və Xalq İncəsənəti) şəhərləri ilə birlikdə 3-ə çatmışdır. Sevindirici haldır ki, bu gün YUNESKO-nun təsnifatına görə mətbəx mədəniyyəti sahəsində 5 nominasiyamız mövcuddur: Novruz bayramı, lavaş, dolma, nar festivalı və nəhayət, kulinariya mərkəzi olaraq Lənkəran. Azərbaycan Respublikasının Daimi Nümayəndəliyi və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın beynəlxalq təşkilatlardakı fəaliyyəti və böyük təsiri sayəsində bu nəticələr əldə olunmuşdur.

UNESCO tərəfindən mətbəx paytaxtı elan edilmiş Lənkəran şəhərinin mətbəxi içərisində Özbək və Türk mədəniyyətlərinin izlərini daşıyan plovlar və quşlar da daxil olmaqla, yerli tərkibli dadlı balıq növləri ilə zəngindir. Bundan əlavə, Lənkəran mətbəxinin dadlı

yeməklərinə boranı plov, fisincan, musamma, çölmə kabab, qoz küküsü, tərəhalva, umaç halvası və s. kimi yeməklər də daxildir [1, s.12].

Mənbələr göstərir ki, ləvəngi 12-ci əsrdən əvvəl yaranmışdır. “Ləvəngi”yə XIII əsrdə (1226) Katib Bağdadının (Şəmsəddin Məhəmməd Əl-Həsən Məhəmməd əl-Kərim Bağdadi) yazdığı “Kitabul-Tabih”də (Aşbazlar kitabı) də rast gəlinir [7, s.43]. Abbasilər dövründə, monqol istilasından əvvəl İran və türk mətbəxinin o dövrün Bağdad mətbəxinə, xüsusən də Ərəb mətbəxinə təsiri haqqında çox yazılıb. Beləliklə, Əbu-Bəkrdən sonra yazılı ədəbiyyatda katib Bağdadının “Kitabül- Tabih” ində daha bir ləvəngiyə, balıq ləvəngisinə rast gəlirik. Bu əlyazma bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dünyada kürü istehsalının böyük bir hissəsini təmin edir və ən dəyərli kürü Lənkəran Xəzər sahillərindəki balıqlardan əldə olunur [8, s.11]. Balıq kürü yeməkləri Lənkəran mətbəxinin zəngin növlərindən biridir.

Çay Lənkəran mətbəxinin xüsusi bir elementi hesab edilir və Lənkəranda ilk çay fabriki 1937-ci ildə açılmışdır [2, s.402]. Çayın geniş ərazidə əkilməsi regionun yerli simvoluna çevrilmişdir. Lənkəranda çayçılıq geniş yayılmış və çay Azərbaycanda ümumilikdə hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş bir içkidir [4]. Bundan əlavə, feyxanın vətəninin Cənubi Amerika olmasına baxmayaraq, bu məhsul Lənkəranda da yetişdirilir. Lənkəran mətbəxində feyxoadan, C vitamini, yod və kaliumla zəngin olan feyxoa tortu, feyxoa turşusu, feyxoa çayı, feyxoa kompotu, feyxoa mürəbbəsi və digər müxtəlif növlər hazırlanır [1, s.17].

Grand mükafat laureatı, Lənkəranlı baş aşbaz Şahhüseyn Kərimov milli mətbəximizi dünyanın 100-dən çox ölkəsində keçirilən festivallarda təmsil etmişdir. O, dünyada ən məşhur 60 aşbazdan biri olaraq “III Minilliyin Ulduzu” adı ilə təltif olunmuşdur [1, s.19].

17-21 mart 2022-ci il tarixlərində Livanda keçirilmiş 17 ölkənin, o cümlədən Türk dünyasının iştirak etdiyi Beynəlxalq Kulinariya Çempionatında “Lənkəranın kulinariya” komandası birinci yeri tutmuşdur [15]. Qeyd olunan beynəlxalq sərgilərdə Lənkəranın təmsili, eləcə də rayonda keçirilən gastronomik festivallar regiona turist axınının cəlb olunmasına da böyük töhfə verir.

Qardaşlaşmış şəhərlər hərəkəti Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı, Sumqayıt, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran şəhərləri 4,000-dən çox üzvü olan Ümumdünya Qardaşlaşmış Şəhərlər Federasiyasında Azərbaycanı təmsil edirlər. Qardaşlaşmış şəhərlər Azərbaycan Respublikasının Türk dünyası ilə mədəni əməkdaşlığında mühüm rol oynamışdır. Bunlar Türkiyə Respublikasının Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Giresun, Gaziantep, Kars, Iğdır şəhərləri ilə qardaşlaşmış şəhərlərdir.

Türkiyənin Ceyhan, İskəndərun, Payas, Dörtyol, Mersin-Toroslar, Sarımazı və Lapseki bələdiyyələrinin rəhbərlərindən ibarət nümayəndə heyəti 1 may 2005-ci ildə Azərbaycanın Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təşkil olunan səfər çərçivəsində Azərbaycana gəlmişdir. Səfər zamanı Sumqayıt, Salyan, Lənkəran, Ağdaş, Qəbələ, Şəki, Yevlax şəhərlərinin icra hakimiyyətləri ilə Ceyhan, Dörtyol, İskəndərun, Payas, Sarımazı, Lapseki və Toroslar bələdiyyələri arasında qardaşlaşmış şəhərlər haqqında protokollar imzalanmışdır [10, s.148]. İlk Özbəkistan-Azərbaycan Regionlararası Forumu 24 fevral 2023-cü ildə keçirilmiş və Lənkəran ilə Buxara şəhərləri arasında qardaşlaşmış şəhərlər haqqında protokol imzalanmışdır [16].

Lənkəranda artıq elmi mühit formalaşmış, Türk dünyasına töhfə verən tədqiqatlar aparılmaqdadır, təhsil və elm sahəsində böyük əməkdaşlıq layihələri həyata keçirilir. 1992-ci ildə yeni yaradılmış Lənkəran Dövlət Universitetinin imzaladığı ilk müqavilələrdən biri Ankara Universiteti ilə olan əməkdaşlıq müqaviləsidir. Hal-hazırda Türkiyə Respublikasının 50-dən çox universiteti ilə elmi və akademik əməkdaşlıq sazişləri olan Universitetdə layihələr həyata keçirilir, müəllim və tələbə mübadiləsi aparılır [11, s.126]. Lənkəran Dövlət Universiteti Azərbaycanın cənub bölgəsindəki yeganə universitet olduğundan demək olar ki, bütün elmi və mədəni tədbirlərin əsas təşkilatçılarından biridir.

2017-ci il aprel 23-26-da Lənkəranda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, Türkiyə Respublikası Atatürk Araşdırma Mərkəzi və Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə “XX əsrdə türkdilli-müsəlman xalqlara qarşı soyqırımlar” mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir [17]. Konfransda Rusiya, Almaniya, Türkiyə, Albaniya, Polşa, Özbəkistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Ukrayna, Moldova və digər ölkələrdən olan tədqiqatçılar Türk-İslam ölkələrində baş vermiş soyqırımlara həsr olunmuş məruzələrlə çıxış etmişlər.

2021-ci il 24 dekabr tarixində “Müasir dövrdə Türk dünyasının aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans keçirilmiş, müxtəlif təşkilat və elmi müəssisələrdən 147 məruzə təqdim olunmuşdur [18].

2022-ci il mayın 13–15-də Lənkəran Dövlət Universiteti və Türkiyə Respublikasının İqtisadi İnkişaf və Sosial Araşdırmalar İnstitutu (İKSAD) ilə birlikdə “Beynəlxalq Çay Konfransı” təşkil edilmişdir. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Hindistan, Çin, İndoneziya və Pakistan nümayəndələri çıxış etmişlər [19].

2022-ci il mayın 13–15-də Lənkəran Dövlət Universitetində VI Beynəlxalq “Hoca Əhməd Yəsəvi” elmi-tədqiqat konfransı keçirilmiş, bu tədbirdə 24 ölkədən və 10 təhsil müəssisəsindən (Azərbaycan Universiteti, Yanardağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu, AMEA-nın Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutu, Naxçıvan Dövlət Universiteti, AMEA-nın Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti) nümayəndələr iştirak etmişdir [20].

2022-ci il dekabrın 8-9-da Lənkəran Dövlət Universiteti və Türkiyə Respublikasının İqtisadi İnkişaf və Sosial Araşdırmalar İnstitutu (İKSAD) ilə birgə “İpək Yolu” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir [21]. Bu konfransda Türk dünyasına daxil olan ölkələr də daxil olmaqla, 21 ölkə və 10 təşkilat iştirak etmişdir.

2023-cü il oktyabrın 20-21-də Lənkəran Dövlət Universiteti və Kafkas (Qars) Universitetinin həmsədrliyi ilə ümummilli lider Heydər Əliyevin və Türkiyə Respublikasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “I Beynəlxalq Heyvandarlıq” konfransı LDU-da keçirilmişdir [22]. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Yunanıstan, Ukrayna və Əlcəzair olmaqla 9 ölkədən və 9 təhsil müəssisəsindən nümayəndələr məruzələrlə çıxış etmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Cənubun incisi adlandırılan Lənkəran Türk dünyasının mədəni həyatında mühüm rol oynamaqla təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafında, milli və mənəvi dəyərlərin bir araya gətirilməsində və mədəniyyətlərarası harmoniyanın formalaşmasında mühüm rola malikdir. Müxtəlif dövrlərdə keçirilmiş beynəlxalq tədbirlər Lənkəranın Türk dünyasındakı nüfuzunu daha da artırmışdır.

Nəticə

Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Lənkəranın mədəni həyatına dair ətraflı məlumat təqdim olunmuş, Lənkəranın Türk dünyasında mədəniyyət sahəsindəki rolu müəyyən edilmiş və əldə olunan nəticələr təqdim edilmişdir.

Cənub mirvarisi adlandırılan Lənkəran Türk dünyasına bir çox tarixi və mədəni dəyərlər bəxş etmişdir. Bu dəyərlərin təhlil edilməsi məqsədilə Lənkəran haqqında yazılmış əsərlər, elmi verilənlər bazalarında nəşr olunan jurnallar, dövlət və qeyri-hökumət qurumlarının rəsmi hesabatları, həmçinin Lənkəran Dövlət Universitetində keçirilən elmi konfransların materialları əsasında ətraflı təhlil aparılmışdır. Məqalədə tarixi məlumatların dəqiqliyini tədqiq etmək məqsədilə istifadə olunan istinadların tarixi əsaslarla uyğunluğu təmin edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, təkcə siyasi maraqlar deyil, həm də təhsil, elm və mədəniyyət Türk dünyasını bir araya gətirməkdə mühüm rol oynayır.

Lənkəranın mehriban və qonaqpərvər insanları, zəngin tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti, eləcə də özünəməxsus mətbəxi ilə Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Son illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar göstərir ki, yalnız siyasət deyil, eyni zamanda təhsil, elm və mədəniyyət də Türk dünyasının bir araya gətirilməsində mühüm rol oynayır.

Lənkərandə elmi mühitin formalaşmasında Lənkəran Dövlət Universitetinin rolu yüksək qiymətləndirilə bilər. Universitetin Türk dünyasının ali təhsil müəssisələri və elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığı, beynəlxalq konfransların, simpoziumların keçirilməsi, mübadilə proqramlarının həyata keçirilməsi və birgə layihələr üzərində iş aparması Lənkəranın həm Türk dünyasında tanınmasına, həm də qloballaşmasına töhfə verir.

Lənkəranın müxtəlif dünya şəhərləri ilə qardaşlaşmasının inkişaf etdirilməsi, qardaşlaşmış bələdiyyələrin və məktəblərin sayının artırılması, yalnız Lənkərandə deyil, regionda da multikultural mühitin formalaşmasına və mədəniyyətlərarası harmoniyanın inkişafına dəstək olacaqdır.

Lənkəranın keçmişini və bu gününü qiymətləndirən tədqiqatların nəticələrinə əsasən, regionun təbii iqlimi nəzərə alınmaqla, şəhər Türk dünyasının turizm mərkəzlərindən birinə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Aysel Alakbarova (2012). Azərbaycan'ın güney bölgəsinin (Lənkəran bölgəsi) turizm arz olanakları və haldır turizme bakiş açısı. İzmir Dokuz Eylül Universiteti, Sosial Bilimler Enstitüsü, Magistr dissertasiyası. 24 s.
2. Böyükəğa Hüseyinbalaoğlu, Mirhaşım Talışlı. (Bakı-1990). Lənkəran. 511 s.
3. “Doğumunun 800-cü ilində Şeyx Zahid Gilani” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materialları (2018, 13-15 dekabr) LDU 287 s.
4. Quliyev F.A., Əsədov Q.Q., Nüsrətzadə C.C. (2023) AMEA-nın LREM-də yetişdirilən yeni çay növlərinin yarpaqlarının bəzi biokimyəvi elementləri. Riyaziyyat və təbiyyat elmlərinin aktual problemləri. Fəlsəfə doktoru, dos. V.L. Rabinoviçin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Petropavlovsk-Bakı-Surqut, 311 s.
5. Lənkəran Dövlət Universitetində Şeyx Zahid Gilaninin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq simpozium keçirilib (2018), AMEA xəbərlər. <https://science.gov.az/az/news/open/9354>
6. Mirhaşım Talışlı, Etibar Əhədov (Bakı, 2017). Lənkəran: Ensiklopedik Məlumat, II Cild. 511s.
7. Muəmmad ibn al-Hasan Ibn al-Karim (2009) Kitabü't-tabi: Abbasi Bağdatından yeməklər, tatlılar, çeşniler, KitapYayınevi 176 s.
8. Tahir Əmiraslanov (2024). Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində formalaşmış təbii mətbəx brendləri və onların yayılma arealları, ləvənginin təmsalında onların dünyəviləşdirilməsi, Lənkəran Dövlət Universiteti. Texniki və Aqrar Elmlər № 2, səh. 9-24.
9. Zaur Məmmədov. (2021). Şeyx Zahid türbəsi regionda birgəyaşayışın göstəricilərindən biri kimi. Lənkəran Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər, Humanitar elmlər seriyası №2, səh. 17–22.
10. Zaur Məmmədov.(2021) Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mədəni əməkdaşlıq (2003-2010). Bakı, Elm və təhsil 301 s.

11. Zaur Məmmədov (2016). Türkiyə Respublikası universitetlərinin Lənkəran Dövlət Universitetinin beynəlxalq əlaqələrində rolu. Lənkəran Dövlət Universiteti. Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı. Respublika Elmi Konfransının Materialları, Lənkəran. LDU 178 s.
12. <https://unesco.mfa.gov.az/az/news/3150/lenkeran-qastronomiya-nominasiyasi-uzre-unesco-nun-yaradici-seherler-sebekesine-daxil-olub>
13. <https://www.unesco.org/en/creative-cities/grid?hub=80094>
14. <https://www.unesco.org/en/creative-cities/lankaran>
15. <http://lenkeran-ih.gov.az/az/news/1413.html>
16. <http://lenkeran-ih.gov.az/az/news/lenkeran-seheri-ile-buxara-seheri-qardaslasib.html>
17. <https://science.gov.az/az/news/open/5524>
18. https://lsu.edu.az/new/imgg/KONFRANS%20MATER%C4%B0ALI%202021_24%20deka-brpdf
19. <https://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/https://lsu.edu.az/new/imgg/%C3%87AY%20K%C4%B0TAP.pdf>
20. https://www.yesevikongresi.org/_files/ugd/d0a9b7_63d4444edda84a86814253680a50f2ce.pdf
21. https://www.silkroadcongress.co.uk/_files/ugd/614b1f_f9c8dcc15abb43d7833816422e094dc0.pdf
22. <https://lsu.edu.az/new/imgg/Konfrans%20material%C4%B1%20-%20SON.pdf>

LANKARAN IN THE CULTURAL LIFE OF THE TURKISH WORLD

Zaur Mammadov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the research, the detailed information about the cultural life of Lankaran in the period after the restoration of state independence of the Republic of Azerbaijan was given, the role of Lankaran in the cultural life of the Turkish world was determined and the obtained results were provided.

Lankaran, called the pearl of the south, has contributed many historical and cultural values to the Turkish world. In order to investigate these values, detailed analysis was carried out using the books written about Lankaran, magazines published in the scientific databases, official reports of state and non-government portals, the materials of scientific conferences held at Lankaran State University.

In order to study the accuracy of historical information in the article, identification of the references used as the basis with the history is ensured.

It has been revealed that not only political interests, but also education, science and culture have important roles in bringing the Turkish world together.

Lankaran has become one of the cultural centers of the Turkic world with its generous and hospitable people, basic history, culture and art, as well as its unique cuisine.

Purposeful reforms carried out in recent years show that not only politics, but also education, science and culture have a great role in bringing the Turkic world together.

The role of Lankaran State University can be greatly appreciated in the establishment of the scientific environment in Lankaran, and its cooperation with higher education institutions and scientific research institutes of the Turkish world, holding the international conferences, symposiums, implementation of exchange programs, and working on joint projects contribute to the recognition of Lankaran in the Turkish world, as well as its globalization.

To develop twinning of Lankaran with different cities of the world and increase the number of twin municipalities and twin schools alongside with cities will support the establishment of a multicultural environment and the development of intercultural harmony not only in Lankaran, but in the region.

According to the results of the research that evaluates the past and present time of Lankaran, the city can become one of the tourist centers of the Turkic world considering the natural climate of the region.

Keywords: Lankaran, culture, pearl, cultural heritage, cuisine, folklore, university

ЛЯНКЯРАН В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТЮРКСКОГО МИРА

Заур Мамедов

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В статье показаны улучшение информации в период после восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики о культурной жизни города Лянкяран, обращение с новым взглядом на культурную жизнь тюркского мира Лянкяраня и приобретенные результаты.

Согласно проведенным исследованиям, Лянкяран один из очаровательных уголков Азербайджана, который называется жемчужиной юга, подарил тюркскому миру множество исторических и культурных ценностей. С этой целью, чтобы ещё раз исследовать какой вклад подарил Лянкяран Тюркскому миру и приобрести новых взглядов, был проведён разбор с использованием книг, которые написаны о Лянкяране, статистической информации, журналов из наукомерических баз, отчётов государственных и негосударственных порталов, материалов из конференций, проведённых в Лянкяранском государственном университете.

Вместе со своими щедрыми и гостеприимными людьми, учёными, выросшие в регионе, глубоко укоренившаяся историей города, культурой и искусством, а также своей кухней Лянкяран превращается в один из центров Тюркского мира.

Лянкяран со своим щедрым и гостеприимным народом, своей глубокой историей, культурой и искусством, а также уникальной кухней превратился в одним из культурных центров тюркского мира.

Целенаправленные реформы, проводимые в последние годы, привлекают внимание не только к политике, но и к большой роли образования, науки и культуры в объединении тюркского мира.

Можно высоко оценить роли Лянкяранского государственного университета в формировании научной среды в Лянкяране, а также его сотрудничество с высшими учебными заведениями и научно-исследовательскими институтами тюркского мира, проведение международных конференций, симпозиумов, программ обмена, работу над совместными проектами способствуют признанию Лянкяраня в турецком мире, а также его открытию миру.

Развитие побратства Лянкярани с разными городами мира, увеличение числа братских муниципалитетов и братских школ наряду с городами будет способствовать формированию мультикультурной среды и развитию межкультурной гармонии не только в Лянкяране, но и в регионе.

По результатам исследований, оценивающих особенно прошлое и настоящее Лянкяран, с учетом природного климата региона, Лянкяран может превратиться в одним из туристических центров тюркского мира.

Ключевые слова: Лянкяран, культура, жемчужина, культурное наследие, кухня, фольклор, университет

Daxil oldu: 08.07.2025

Çap edildi: 15.12.2025

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Jurnal İNDEKS COPERNİCUS və ERIH PLUS bazalarına daxildir.

Yığma verilmişdir: 08.07.2025
Çapa imzalanmışdır: 15.12.2025

Kağızın formatı: $60 \times 84 \frac{1}{8}$
Çap vərəqi: 12,5 c.v., tiraj: 100

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az